

Palas, Karel

Vývoj integračních a diferenciacních sil v české literatuře

In: Palas, Karel. *K problematice krajské pololidové literatury 18. století*.
Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964, pp. 47-80

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119609>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÝVOJ INTEGRAČNÍCH A DIFERENCIAČNÍCH SIL V ČESKÉ LITERATUŘE

A. OD ZACÁTKŮ DO BÍLÉ HORY

První předpoklady pro formování kulturní pospolitosti v českých zemích vznikají za raného feudalismu, kdy dochází v 10. století k vytvoření českého státu pod nadvládou Přemyslovců. Tím byla vytvořena jednotná územní báze, z níž vyrůstala česká kultura a v níž vykrytalizoval český národ.¹⁾

Knižní kultura za raného feudalismu — ve smyslu aktivním i pasivním — byla původně výlučnou záležitostí duchovenstva. S tím souvisí, že tehdejší písemnictví sloužící kulturním potřebám našich předků nebylo vázáno na český jazyk.²⁾ Po vytažení staroslověnštiny latinou už sám jazyk literatury znemožňoval převážně většině příslušníků českého společenství vnímat literární díla přímo, ale byl nutný prostředník, který tradoval obsah v jazyku srozumitelném laikům. Česká kulturní pospolitost v nejstarších dobách naší knižní vzdělanosti byla tedy určována minimem činitelů a omezovala se na nepatrný okruh publika.

Další předpoklady k vytváření kulturní pospolitosti přináší období vrcholného feudalismu. Tím, že se od druhé poloviny 13. století uplatňují v naší literatuře vedle tvorby latinské i texty psané česky, vytvářejí se podmínky k tomu, aby nestála mezi knižní kulturou a publikem (v němž má nyní už významné postavení šlechta a během 14. století si dobývá určité pozice i měšťanstvo) přehrada jazyková. Vytváří se pocit, že česká literatura je literaturá psaná pro české publikum českým jazykem — k hledisku teritoriálnímu tedy přistupuje hledisko jazykové. Protože však latinská tvorba ještě dlouho nevymizela, k definitivnímu vytvoření rovnice „česká literatura = literatura psaná česky“ dochází až mnohem později.

V česky psané literatuře můžeme sledovat od konce 13. století ještě jeden důležitý rys: její dřívější výlučně náboženský ráz je postupně rozrušován pronikáním tematiky světské. Tato tendence sílí zejména v druhé polovině 14. století vlivem rostoucí účasti měšťanstva na kulturním dění. Tyto okolnosti spolu s některými jinými jevy — například vliv školství, zvláště Karlovy university, na zvyšování znalosti písma — způsobují, že se značně rozšiřuje sociální báze literatury. Nejen že se rozšiřuje počet publika, ale literární tvorba obráží zájmy mno-

¹⁾ Na důležitost národního státu při formování národa ukázal S. S. Dmitrijev, *Obrazovanie ruskoj nacii*, Voprosy istorii 1955, č. 7, str. 42–60.

²⁾ Srov. *Dějiny české literatury I*, Praha 1959, str. 15.

hem většího okruhu příslušníků české národnosti než v období předchozím. Vedle tohoto vertikálního členění však byla i členitost horizontální, neboť existovala kulturní ohniska mimo hlavní město.³⁾ Tak byly vedle sebe protikladné síly — integrační a odstředivé — a to modifikovalo náš literární vývoj.

Důležitý krok vpřed ve vytváření kulturní pospolitosti znamenal husitské revoluční hnutí. Dokázalo totiž vytvořit ideologii, která stmelila vedoucí vrstvu v kulturním životě té doby — měšťanstvo — a spojilo ji s nejšířšími masami nevolného lidu. A tyto kruhy, které se dříve zúčastnily literárního života jen nepřímo a nesoustavně, vytvářejí nyní samy literaturu, která hájí jejich zájmy a která proniká mezi nejšířší vrstvy. Proto literární tvorba představuje důležitou scelující sílu. Husitská doba nadto ještě přinesla nový rys do naší kulturní pospolitosti tím, že upevnila vztah mezi teritoriální a jazykovou stránkou češtví. Dvojazyčnost uplatňovala se sice v našem literárním životě i nadále (vedle tvorby české existovala tvorba psaná latinsky), ale tvorba česká začíná se cítit jako vlastní reprezentantka naší národnosti.

Měšťanstvo si udrželo vedoucí postavení v kulturním životě i v době pohusitské, zůstává jeho vedoucí silou až do Bílé hory. Pro slovesnou kulturu mezi husitstvím a Bílou horou mělo nemalý význam šíření knižtisku, jež usnadnilo pronikání literární tvorby do širky a zřizováním tiskáren venkovských umožňovalo rozvoj literárního dění po celém území bez přímé závislosti na metropoli. Tyto okolnosti mohly vést k uplatňování centrifugálních tendencí v literatuře, zejména na Moravě. Starý dualismus brněnsko-olomoucký (Brno bylo střediskem světské moci a Olomouc centrem moci církevní — s biskupstvím a od 16. století s katolickou universitou) způsobil, že na Moravě nikdy nevzniklo trvale silné kulturní centrum, nýbrž spíš síť ohnisek rozptýlených po celé zemi. K tomu přispívala i ta okolnost, že husitské revoluční hnutí neposílilo český život v moravských městech jako v Čechách. Odstředivé tendence přitom byly posilovány zvláštním právním postavením a samosprávnou organizací Moravy, která tvořila značně svérázný celek. Mezi Čechami a Moravou existovaly sice společné zájmy politické,⁴⁾ ale i po hospodářské stránce byla Morava do značné míry samostatná jednotka (s Čechami ji spojoval vlastně jen společný inkolát šlechty). Hospodářský sklad země byl příčinou toho, že obchodní styky Moravy byly skoro čilejší se sousedy (Uhry, Rakousko, Polsko) než s Čechami, s Čechami se projevovaly výrazněji jen v pohraničních krajích⁵⁾. Tento volný vztah mezi Moravou

³⁾ Srov. Josef Hrabák, *O regionalitě české literatury v době předhusitské*, Studie ze starší české literatury, Praha 1962, str. 75.

⁴⁾ Srov. Josef Macůrek, *Ekonomicko-spoolečenské vztahy mezi českými zeměmi a Slovenskem a společný boj proti tureckému nebezpečí v 16. a počátkem 17. století*, sborník O vzájemných vztazích Čechov a Slovákův, Bratislava 1956, str. 65—90.

⁵⁾ Srov. Jindřich Chytilík, *Vývoj hospodářských vztahů česko-moravských*, sborník Morava v českém státě, str. 99n. Mnoho zajímavého materiálu k této problematice přináší Josef Janáček, *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze* (Praha 1955). Dokládá přesvědčivě, že Praha — silné meziobchodní středisko, začleněné do sítě západoevropského obchodu —

a Čechami obráží se do jisté míry i v literatuře. Například v některých památkách české historiografie ze 16. a ze začátku 17. století jsou dějiny českého království zužovány na dějiny Čech. Po té stránce je zajímavé srovnání dvou kronik — Eneáše Sylvia (její český překlad vyšel poprvé r. 1510) a Martina Kuthena (první vydání z r. 1539) —, které vydal r. 1585 pohromadě Daniel Adam z Vele-slavína. První kronika je psána cizincem a cizině byla také určena. Její autor se sice soustředil hlavně na dobu husitskou, o starších českých dějinách pojednává mnohem stručněji, ale přesto zaznamenal víc důležitých zpráv o Moravě než Martin Kuthen, který z něho vydatně čerpá, ba místy přímo opisuje. Tak Sylvius věnoval říši Velkomoravské celou zvláštní kapitolu (13.), kdežto Kuthen ji zcela pomínil; o Velké Moravě se zmiňuje jednou větou jen při výkladech o prvním českém králi Vratislavovi.⁶⁾ Podobně Kuthen vynechal i Sylviovu zprávu o založení olomouckého biskupství. Zdá se tedy, jako by cizinec Sylvius měl blíže k pojmání dějin českého království jako celku než Kuthen. Tento jev můžeme sledovat i v jiných dílech. Např. Pavel Stránský ve spise O státě českém, který měl podávat všestranné informace o českém království, je si vědom sou-náležitosti všech jeho částí k jednomu státnímu celku,⁷⁾ pojednává však prakticky jen o Čechách a ostatním územím české koruny věnuje jen nepatrnou pozornost. Je přitom příznačné, že stručné informace o Moravě, Slezsku a Lužici vyčlenil do samostatné sedmé kapitoly (v uvedeném vydání na str. 199—208). I z toho je patrné, že členění územní převažovalo v té době nad hlediskem et-nickým.

Přesto však česká literatura té doby jako celek svědčí o vysokém stupni kulturní pospolitosti. Hmotný růst měšťanstva a rozvoj knihtisku spolu s roz-šířováním vzdělanosti vedl na jedné straně k rozrůstání čtenářské základny, sou-časně však dochází i k silnějšimu uplatňování scelovací funkce literatury v rovině vertikální. Zde sehrála významnou úlohu zejména zábavná měšťanská literatura, která pronikala mezi nejširší vrstvy.

Scelovací tendence v českém kulturním dění té doby výrazně posilovala čin-nost jednoty bratrské. Jednota byla chápána jako církev národní, specificky

měla v té době s Moravou vcelku jen slabé obchodní styky, a ty se ještě většinou omezo-valy na spojení se západní částí Moravy (Jihlava, Ždár, Velké Meziříčí). Malé styky s Moravou jsou zřejmě i z přehledu růstu pražského měšťanstva v té době: v letech 1554—1620 přibýlo v Starém Městě 235 měšťanů, z nich pocházelo jen 5 z Moravy (stej-ný počet jako z Rakouska, Savojska, Francie), kdežto 18 jich bylo ze Slezska, 14 z Itálie, 18 z Norimberka a 13 z Dolního Porýní (str. 354).

⁶⁾ Zde se setkáváme se zajímavým výkladem, který by ukazoval na vědomí vývojové konti-nuity a historické jednoty Čech a Moravy: tehdy — roku 1086 — bylo prý přeneseno království z Moravy do Čech. To však není původní koncepce Kuthenova, přijal ji od Sylvia a ten zase z jiných pramenů, v nichž se tato tradice udržovala po několik století. Srov. Václav Vaněček, *Stát Přemyslovců a středověká „říše“*, Praha 1946², str. 41.

⁷⁾ „To je tedy onen soubor celého království Českého a koruny, moudře stmeleny velmi půvabnými souladem svých údů, to jsou země, mezi sebou pevně spojené podivuhodnou svorností a vzájemnými pouty zákonů...“ Cituji podle vydání Bohumila Ryby, Praha 1953, str. 208.

česká, jež v sobě uchovávala tradice husitského hnutí a která tedy spojovala v celek uživatele českého jazyka ze všech sociálních vrstev, bez ohledu na teritoriální členění českého království.⁸⁾ Tato církev sdružila ve svých řadách nejvýznamnější a nejpokrokovější část české inteligence a rozvíjela bohatou kulturní činnost na nejšířší zeměpisné rozloze.⁹⁾ Zvláště velký význam mělo to, že jednota vytvářela četná střediska mimo Prahu (zejména na Moravě), ale přitom její činnost nikdy nepropadla snahám odstředivým; naopak přední práce jejích členů stávaly se tmelem kulturní pospolitosti a některé z nich byly přímo symbolem naší kulturní vyspělosti a jednoty i v dalších stoletích.

Přestože dosud postrádáme monografické práce, které by se podrobně zabývaly spisovnou češtinou 16. století, je zřejmé, že literární tvorba jednoty bratrské plnila scelovací funkci i po stránce jazykové. I když ponecháme stranou dílo základního významu, Kralickou bibli, která pomáhala udržovat kultivovaný jazyk i v řadách pobělohorských jezuitů a jejíž jazyk se stal spolu s veleslavínskou češtinou základem kodifikace spisovné normy i v době obrozenské, je třeba připomenout zvláště Blahoslávovo pojetí spisovného jazyka jako útvaru od místních nářečí zřetelně odlišného a jím nadřaděného. Ačkoli byl rodák z Moravy a zde, vzdálen pražského kulturního dění, působil po většinu svého života, přesto ve své gramatice přísně rozlišoval jazykové jevy dialektické od podob spisovných. Příznačné je i zjištění Hynka Hrubého,¹⁰⁾ že katolické a luteránské sbírky kázání z té doby jsou poznamenány daleko více vlivy lidového jazyka a rozrušováním spisovné normy než postily bratrské, jejichž autorům sloužil za vzor jazyk Kralické bible. Jak silné bylo povědomí spisovného jazyka v té době a jak spisovná norma vyvíjela přímo tlak na tehdejší spisovatele, dobře ukazují divadelní hry Pavla Kyrmezera.¹¹⁾ Tento rodilý Slovák působil dlouhou dobu na jihovýchodní Moravě a v tomto prostředí vznikly i jeho hry. Kyrmezer se tak dostal do vlivu tří mluvnických struktur a tří vrstev lexikálních (rodné nářečí, dialekt jihovýchodní Moravy a spisovná čeština). Snad právě proto jeho nejstarší hra (Komedia česká o bohatci a Lazarovi z r. 1566) je poznamenána dost silně prvky nářečnými. Příznačné jsou však některé tvary hyperkorektní; svědčí totiž o tom, že i zde se Kyrmezer snažil přizpůsobit jazyk svých her soudobé spisovné normě. Na jeho mladších hrách (Komedia nová o vdově z r.

⁸⁾ Zajímavé svědectví o tom uvádí Karel Š m í d e k v článku *Nynější stav jednoty bratrské*, CMM 5, 1873, str. 46–61 a 127–165. Ukazuje totiž, jak úzce byla spjata v jednotě stránka konfesijní s čtením českým i v exilu v době pobělohorské. Tento rys přežíval u bratří i v dalších generacích, spjatých už zcela s cizinou, a vedl i ke konfliktům se zakladatelem a ochráncem bratrské obce v Ochránově, Mikulášem Ludvíkem Zinzendorfem.

⁹⁾ Zajímavé údaje o značném okruhu působnosti bratrských tiskáren přináší například Beda D u d í k, *Dějiny knihtiskařství na Moravě od vzniku jeho až do roku 1621*, CMM 7, 1875, str. 103–138.

¹⁰⁾ *České postilly*, Praha 1901, str. 213n.

¹¹⁾ Jejich kritickou edici pořídila Milena C e s n a k o v á - M i c h a l c o v á (*Divadelné hry Pavla Kyrmezera*, Bratislava 1956).

1573 a Komedia o Tobiášovi z r. 1581) je pak možno sledovat zřetelný ústup dialektických prvků.

Vývoj vztahů mezi soustřednými a odstředivými silami v českém kulturním dění 15. a 16. století se zřetelně obrátí i v činnosti kulturních ohnisek té doby — měst, jež v této úloze pozvedlo zejména husitství. Husitství značně posílilo především prestiž Prahy, neboť jeho krystalizace, počátky a průběh jsou těsně a mnohonásobně spjaty právě s hlavním městem království. Praha se stává symbolem celého hnutí i celého českého království¹²⁾ a nejdůležitějším kulturním ohniskem, které přitahovalo řadu významných umělců domácích i cizích a ovlivňovalo kulturní dění i v odlehlých místech království.¹³⁾ Avšak ani ostatní města nehrála v té době nikterak podřadnou úlohu, naopak: nejednou zasahovala výrazně a zcela osobitě do českého kulturního rozvoje. Tak například Plzeň sehrála důležitou úlohu při pronikání humanismu a renesance do našeho prostředí, odtud se později rekrutovala značná část bojovných katolických spisovatelů (Šimon Plachý, Vojtěch Šebestián Berlička, Jiří Plachý a další). Vlastní svéráz v oblasti kulturní si uchovával i Hradec Králové (hlavně ve výtvarném umění) i Litomyšl (především díky činnosti jednoty bratrské) a další města. Po husitském hnutí došlo v našem kulturním dění k rovnováze mezi působností dominantního pražského centra a mezi činností předních středisek venkovských, jež se zdaleka nespokojovala jen s úlohou recepční.

K narušení této rovnováhy došlo v polovině 16. století. Zejména důsledky šmalkaldské války zesílily hospodářský a politický úpadek měst, který lze sledovat už od počátku 16. století. Hradec Králové, Litomyšl a jiná venkovská ohniska rychle ztrácejí i význam v kulturním dění, jehož nabyla po válkách husitských. Jedině Praha si uchovala i v této době své dřívější pozice, ba své dominantní postavení ještě posílila. Praha roste po celé 16. století hospodářsky¹⁴⁾ a válka šmalkaldská, která ruinovala menší města, význam Prahy ještě posílila;

¹²⁾ Svědčí o tom zejména skladby Budyšínského rukopisu, srov. například tyto verše z básně *Porok koruny české ku pánóm českým o korunování krále uherského* (citují podle vydání Jiřího Daňhelky, Praha 1952, str. 67):

Českého královstvie hlava
jest i slove právem Praha,
neb z nie, jakožto od hlavy,
všecky Čechy ždají zprávy
pravé, světské i duchovnie,
kterýmžl libě pravda vonie.
Mát z nie pořad, čest i chválu,
po všem světě ohlášenú!

Tím čest pražská
oznámena,
že ten hoden lva, koruny,
ktož jest mocen řádně
Prahy.
Protož král, nemaje Prahy,
král jest věrně ten
bezhlavý.

¹³⁾ Jan Vilík o v s k ý ve studii *Starší literatura slezská a její význam v literatuře české* (sborník Slezsko, český stát a česká kultura, Opava 1946, str. 114—123) ukázal na gravitační úlohu Prahy ve slezské literatuře 15. a 16. století.

¹⁴⁾ O této problematice pojednává podrobně kniha Josefa J a n á č k a *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*, Praha 1955.

byla totiž omezená moc cechů, proto nebyl tak brzděn rozvoj řemesel, způsobený zvýšenou poptávkou po zboží. Tato konjunktura vyvolala značný příliv obyvatelstva z různých míst našich zemí i z ciziny (zvlášť silná vlna přistěhovalců do Prahy začíná v šedesátých letech 16. století). Přitažlivost Prahy se ještě zvýšila jejím vzrůstajícím významem v mezinárodní politice; přeskupením sil v Evropě v druhé polovině 16. století stala se Praha jedním z nejdůležitějších měst v Evropě.¹⁵⁾ Mezinárodní ráz Prahy posiloval sice na jedné straně nadnárodní tendence v naší kultuře (latinský humanismus), na druhé straně však zesílil její vliv na okrajová území. Universita a jiné kulturní instituce představovaly velkou gravitační sílu, která ovlivňovala i kulturu vzdálenějších oblastí v zemích české koruny. O tom, jak se v druhé polovině 15. století a po celé století následující český kulturní život soustřeďoval do Prahy, svědčí výmluvně například vývoj knihtisku u nás, tedy vynálezu, který mohl pomáhat centralizaci kulturního dění stejně dobře jako posilovat tendence centrifugální zakládáním nových ohnisek. V této době vzniká řada tiskáren po celém našem území, z nichž některé mají dokonce primát před Prahou (Plzeň); celkový kulturní vývoj však nesměřoval k jejich rozvoji, nýbrž naopak k jejich omezování. Je totiž příznačné, že většina mimopražských tiskáren v 16. století zaniká, kdežto v Praze vydavatelská činnost stoupá. Výjimku tvoří vlastně jen Litomyšl a Hradec Králové. A podobný obraz nám skýtá i vývoj knihtisku v té době na Moravě — udržel se trvale jen v Olomouci. O rostoucím vydavatelském ruchu v Praze svědčí i to, že se tam v letech 1526—1620 vystřídalo 83 tiskařů.¹⁶⁾ Ještě v době stavovského povstání vzniklo zde najednou 8 nových tiskáren. Z takovéto konkurence pak vyrůstaly velké podniky, které měly zřetelnou převahu nad závody ve městech venkovských. Jejich tisky působily po celém území království, ovlivňovaly i činnost tiskáren mimopražských a vycházely odtud i práce autorů z českého a moravského venkova.¹⁷⁾

¹⁵⁾ Srov. Karel Stloukal, *Papežská politika a císařský dvůr pražský na předělu XVI. a XVII. věku*, Praha 1925.

¹⁶⁾ Srov. Marie L. Černá, *Stručné dějiny knihtisku*, Praha 1948, str. 113nn.

¹⁷⁾ Nejsou ovšem ojedinělé ani případy opačné. Tak například Tomáš Bavorovský z Bavorova, plzeňský farář a později děkan pražské kapituly (přitom byl krátký čas i kazatelem Viléma z Rožmberka v Českém Krumlově), vydal *Postilu českou* (1557) v Olomouci, i když tiskl jiné své práce především v Praze. Takových příkladů je ovšem řada. Dokazují, že v 16. století byly mezi zeměmi českého království čilé kulturní styky.

Důsledky, které vyplynuly z porážky stavovského povstání, podstatně změnily během první poloviny 17. století podmínky kulturního života v našich zemích a značně komplikovaly dosavadní vývoj k vytváření kulturní pospolitosti. Obnovené zřízení zemské z roku 1627 učinilo konec samostatnosti českého stavovského státu, v jehož rámci se po šest století stmelovala česká národnost. I když země českého království dostaly se pod habsburskou nadvládu v celistvosti (což sehrálo jistou úlohu při udržení kulturní jednoty a usnadňovalo v pozdějším období proces konstituování českého národa), přece je příznačné, že politika vídeňského dvora a ve shodě s ním i katolické církve byla ve sféře kulturní nejdennou vedena snahou izolovat jednotlivé země českého království, rozrušit povědomí této jednoty.¹⁾

Všechny hlavní jevy, které výrazně ovlivnily kulturní dění v našich zemích v období vládnoucí protireformace, lze svést na společného jmenovatele: jsou důsledkem ekonomického procesu, tzv. druhého znevolnění.²⁾ Tentó jev, typický pro země střední, jihovýchodní a východní Evropy, představuje jisté stadium ve vývoji feudalismu, jež se vyznačuje úsilím feudálů o dosažení vyšších zisků; protože však výroba sama setrvává při starých, zaostalých formách, vede tato snaha k zostřenému útlaku nevolníků. Hlavní příčinou vzniku druhého nevolnictví — obchodním spojením s výrobně pokročilejšími zeměmi západní Evropy — zabýval se Marx: „Jakmile jsou však národy, jejichž výroba se dosud provozuje v poměrně nízkých formách . . . vtahovány do světového trhu, kde vládne kapitalistický výrobní způsob a kde se jejich převážným zájmem stává prodej jejich výrobků do ciziny, připojují se k barbarickým hrůzám otroctví, nevolnictví atd. civilizované hrůzy nadměrné práce.“³⁾ V našich zemích lze sledovat zřetelné příznaky tohoto procesu od začátku 16. století,⁴⁾ období pobělohorské jež pouze prohlubuje a dovršuje. Po celé 17. století i ve století následujícím projevuje se hluboký a trvalý hospodářský úpadek královských měst, která ztrácejí dřívější charakter středisek řemeslné výroby i obchodu a jež nejsou s to hospo-

¹⁾ Na tyto snahy vládnoucích kruhů upozornil například František Čáda ve studii *Právní postavení Moravy v českém státě*, sborník Morava v českém státě, Brno 1948, str. 81—94. V politice církve se uplatňovaly tyto tendence například pokusy organizačně oddělit kláštery některých řádů na Moravě od provincie české; srov. Augustin Alois Neumann, *Piariisté a český barok*, Přerov 1933, str. 59; Rudolf Hurl, *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě II*, Olomouc 1938, str. 39n.

²⁾ Dosud nejpodrobněji o něm pojednává Josef Válek ve studii *K současnému stavu otázek „druhého nevolnictví“ ve středoevropských zemích*, ČMM 73, 1954, str. 179—220. Tam je kriticky rozebrána i další literatura.

³⁾ Karel Marx, *Kapitál I*, český překlad Praha 1954, str. 254.

⁴⁾ Srov. František Kavka, *Majetková, sociální a třídní struktura českých měst v první polovině 16. století ve světle knih a rejstříků městské dávky*, Sborník historický 6, 1959, str. 253—290.

dársky přitahovat.⁵⁾ Značně poklesla i moc nižší šlechty. Zato rychle vzrůstá hospodářská moc vysoké šlechty. Panstvo nejen značně rozšířilo svůj pozemkový majetek,⁶⁾ z dřívějších rozříštěných drobných panství vytváří velká dominia (zahrnovala v sobě až 30 vesnic), jež soustřeďovala řemeslnou výrobu i obchod. Toto rozdělení země na velké, hospodářsky soběstačné uzavřené celky mělo značný vliv i na tehdejší kulturní život.

Hospodářský, politický i náboženský vývoj po Bílé hoře způsobil značné změny v účasti jednotlivých společenských vrstev na kulturním dění v našich zemích. Výsadní postavení hmotné i politické získala vyšší šlechta a duchovenstvo. Ovšem vysoká česká šlechta postupně téměř zanikla a na jejím místě vyrostla nová vrchnost, jež se většinou rekrutovala z řad cizinců, kteří byli ve vojenských službách císaře. Proces odnárodňování české šlechty je sice možno sledovat už dávno před Bílou horou, ale přesto je z této doby dost případů, které svědčí o tom, že české předbělohorské panstvo, třebaž v písemných projevech užívalo i cizího jazyka, spatřovalo v češtině jeden z hlavních znaků české národnosti. Takovýmto způsobem byl například motivován známý jazykový zákon, který schválil český sněm v r. 1615, tak usuzovali reprezentanti panského stavu i v projevech neveřejných.⁷⁾ Pobělohorská šlechta v českých zemích, skládající se v značné míře z cizinců a ze zbytků českých rodů, které se postupně přizpůsobily novým poměrům, jako celek se s tímto prostředím nikdy nesžila jazykově,⁸⁾ svou kulturou byla mezinárodní a svým politickým smýšlením rakouská, nikoli

⁵⁾ Mnoho materiálu k této otázce snesl Jan Klepl, *Královská města česká počátkem 18. století*, ČCH 38, 1932, str. 260–284 a 489–521, ČCH 39, 1933, str. 57–71.

⁶⁾ I změny v držbě půdy zřetelně ukazují značné přesuny v hospodářské moci jednotlivých stavů. R. 1615 vlastnil panský stav 36,6 % veškeré půdy, r. 1656 už 59,6 %, r. 1684 62,8 %. Kromě vysoké šlechty vzrostl pozemkový majetek ještě u duchovenstva (r. 1615 vlastnilo 4,2 %, 1656 12,3 % půdy). Zato prudký pokles utrpěla nižší šlechta (r. 1615 vlastnila 27,2 % půdy, r. 1656 už jen 13,1 % a r. 1684 dokonce jen 8,09 %) a města (r. 1615 držela 23,5 % pozemků, r. 1656 poklesl tento stav na 13,1 % a r. 1684 na 10,8 %). Jak je vidět z dat, proces akumulace pozemkového majetku v rukou vysoké šlechty na úkor měst a šlechty nižší v průběhu celého 17. stol. neustále vzrůstal. Statistické údaje uvádí Josef Peckař, *České katastry 1654–1789*, ČCH 19, 1913, str. 23, ČCH 20, 1914, str. 456. Stejně tendence se uplatňovaly i na Moravě, srov. Jiří Radimský, *Život a boje našeho venkovského lidu v 16. až 18. století*, VVM 9, 1954, str. 42.

⁷⁾ Jde například o projevy Petra Voka z let 1608 a 1609, které cituje Jan Můk v knize *Po stopách národního vědomí české šlechty pobělohorské*, Praha 1931, str. 36n.: „Nechť proboha pod způsobem náboženství kněžstvo cizího a dalekého národu se sem nevtrírá a k vladařství nad námi Čechy pod jednou i pod obojí se nevtrírá. . . . Jsme všichni Čechové, jsme krev jedni druhých: jednoho Pána Boha, jednoho krále, jedno právo české máme; trpme raději Čechové sebe, než abychom potom jiné cizí a daleké národy trpěli museli. . .“

⁸⁾ Slova jezuitského provinciála Millera z roku 1706 ukazují to zcela přesvědčivě: „Dvanáct knížat a vévodů mluví pouze německy, druzí magnáti, hrabati, baroni a přední zástupcové měst větších všady po vší provincii české jsou buď ryzi Němci (tj. znají dobře pouze německy, nikoliv česky), buď obcují pravidelně, byť i několik z nich česky umělo, německy. Co se vrchností týká, jak v Čechách, tak na Moravě a ve Slezsku, všechny obcují toliko řečí německou, mimo nepatrné výjimky, které znají česky.“ Cituji podle Josefa Hanuše, *O pobělohorské protireformaci*, Bratislava 1926, str. 33.

česká. I ze zbytků českých rodů postupně zmizelo povědomí práv starého českého státu.⁹⁾ Jediné pevné pouto, které spojovalo pobělohorskou šlechtu s českým prostředím, byly zájmy hospodářské. Proto její účast na českém literárním dění té doby — nejen tvůrčí, ale i recepční — byla vcelku nepatrná.¹⁰⁾

Avšak citelněji než ztráta šlechty zasáhly do našeho pobělohorského kulturního dění osudy českého měšťanstva. Měšťanstvo, které od husitského revolučního hnutí bylo rozhodujícím činitelem v našem kulturním dění, které vytvářelo literaturu, jež upevňovala vědomí české pospolitosti nejen v rovině horizontální (územní), ale i v rovině vertikální (sociální), bylo těžko postiženo nejen hospodářsky, ale novým uspořádáním poměrů ztratilo v zemi i dřívější váhu politikou. Z odhadových 36.000 českých rodin, které se po bitvě na Bílé hoře vystěhovaly do ciziny, tvořilo valnou většinu právě nekatolické měšťanstvo. Na jeho místo se pak tlačil patriciát cizí, hlavně německý. A tak byla z pobělohorského českého kulturního dění postupně vyřazována složka, která jediná v té době mohla posunout literární vývoj dopředu.

Za této situace zůstává záhy jediným reprezentantem českého společenství prostý venkovský lid spolu s nižšími vrstvami obyvatelstva ve městech. Oficiální česky psaná literární tvorba té doby, vytvářená z největší části duchovenstvem, jež v ní hledalo prostředek k realizaci univerzalistických rekatolizačních snah, zaměřovala se ponejvíc na toto publikum.¹¹⁾ Zúžení sociální základny soudobé slovesné kultury se odrazilo stejně ve výběru látek jako v oblasti jazykové a vedlo i k ochuzení žánrovému: ty druhy, které byly spjaty s náročnějším čtenářem, přesouvají se brzy do tvorby psané latinsky, nebo zcela stagnují.¹²⁾

Vývoj událostí po Bílé hoře podstatně zasáhl i do struktury ohnisek, v nichž se kulturní činnost soustřeďovala. V období pobělohorském ztratila města nejen dřívější váhu hospodářskou a politickou, ale oslabil se i jejich význam kulturní. V této oblasti dostává se do popředí úloha církevních institucí (koleje a kláštery jednotlivých řádů, vybudované nejednou mimo větší města) a šlechtických sídel.

⁹⁾ O těchto otázkách pojednává citovaná práce Jana Muka *Po stopách národního vědomí české šlechty pobělohorské*.

¹⁰⁾ Svědčí o tom zřetelně například šlechtické knihovny, skládající se většinou výhradně z děl cizojazyčných.

¹¹⁾ Tak Adam Michna z Otradovic vydal Českou mariánskou muziku (1647) v co nejjednodušší hudební úpravě, aby duchovní písně „netolik v vzácných městech od dobrých muzikantův, ale také v nejprostějších městečkách od sprostých kantorův zpívati a užívati se mohly“. Stejně tak Jan František Beckovský v úvodu k Poselkyni starých příběhův českých (1700) anticipuje případné výtky jazykové stránce knihy vysvětlením, „že ona od sprostého Čecha proto sprostě sepsaná jest, aby ji (!) každý sprostý Čech tím (!) snázejí (!) rozuměti mohl...“ — Tento proces začal v části katolické literatury už dříve, ještě před Bílou horou (srov. citované dílo H. Hrubého), a byl vyvolán zřejmě rekatolizačním posláním, v této době byl však utvrzován i tím, že jediné prosté venkovské vrstvy byly s to ve větší míře konzumovat česky psanou literaturu. Podstatný rozdíl spočívá v tom, že v době předbělohorské tvořila tato tvorba jen okrajovou část celkové česky psané literatury, kdežto v období vládnoucí protireformace představuje hlavní složku oficiální české literární produkce.

¹²⁾ Srov. Zdeněk Kalista, *České baroko*, Praha 1941, str. 311.

Vedle celkového úpadku moci měst sehrálo v přebudování sítě kulturních center důležitou úlohu rekatolizační úsilí církve, jež měla v oficiálním kulturním dění hegemonní postavení. Pro průběh rekatolizace v našich zemích je příznačné, že města byla pokatoličtvena poměrně brzy. Tento proces však postupoval s daleko většími obtížemi na venkově, zejména v okrajových oblastech, které udržovaly styky s nekatolickou cizinou. Proto se protireformační úsilí soustřeďovalo stále víc na venkov. I to mělo značný vliv na celkový ráz literární tvorby a na kulturní život vůbec.

Důležitým předpokladem této činnosti bylo vytváření venkovských středisek, která by umožňovala provádění rekatolizace ve shodě s osobitými podmínkami jistého územního celku a z nichž bylo možno vymezený prostor dobře ovládat, popřípadě bránit nežádoucím stykům s okolím. Těmto potřebám se přizpůsobila církev řadou organizačních opatření. Buduje a dotváří celou síť kolejí a klášterů jednotlivých řádů, které se podílely na pokatoličtvení země.¹³⁾ Z týchž důvodů církev usiluje o budování farností s poměrně malým počtem věřících, zřizuje dvě nová biskupství (v Litoměřicích a v Hradci Králové), zakládá četná poutní místa a přebudovává celou dosavadní strukturu církevní správy.¹⁴⁾ Tato opatření vedla v oblasti kulturní k obdobným důsledkům jako refeudalizace v oblasti hospodářské: k vytváření malých územních celků uzavřených do svých hranic, žijících do značné míry vlastním životem.

Souhra nových poměrů v době pobělohorské oslabila značně prestiž pražského centra. Praxe sice zůstal význam hlavního města, udržovala i nadále bohaté styky s cizí kulturou, měla i nadále mnohem víc kulturních institucí než kterékoli jiné město u nás, ale její vliv na kulturní dění v celé zemi zřetelně slábně. To se projevuje markantně v oblasti literární. Například počet venkovských tiskáren v Čechách vzrostl v průběhu 17. století proti stavu před Bílou horou zhruba na dvojnásobek, přičemž zejména východočeské tiskárny vyvíjely v 17. a 18. století značnou aktivitu. V Praze však zůstal stav proti období předbělohorskému vcelku nezměněn. Přitom žádný z tiskařských podniků pražských ze 17. a 18. století nelze porovnávat co do rozsahu a intenzity působení na celé ploše území s velkými závody z konce 16. století. Nejde však jen o počet závodů a jejich geografické rozložení, důležitější je to, co se v 17. a 18. století vydávalo. A tu je zřejmé, že do popředí se dostávají přetisky a úpravy starších vydání. To svědčí o malé odvaze hledat nová díla a o převaze komerčního zájmu nebo o nedostatku produkce původní. Četné patisky týchž děl v různých tiskárnách však zároveň ukazují, že okruh působnosti tiskařských center byl dosti omezen,

¹³⁾ Podrobné statistické údaje obsahují spisy T. V. Bílk a, *Statky a jmění kollejí jesuitských, klášterů, kostelů, brátrstev a jiných ústavů v království Českém od císaře Josefa II. zrušených*, Praha 1893; *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v království Českém po bitvě bělohorské*, Praha 1892.

¹⁴⁾ Podrobné údaje uvádí Hanuš Opocenský, *Protireformace v Čechách*, Praha 1914, 2. kapitola.

že každá tiskárna zásobovala svými pracemi poměrně malé území. Přitom je příznačné, že přetiskování prací vyšlých už dříve v jiných závodech není jednostranné: směřovalo nejen od pražského centra k ohniskům venkovským, ale velmi často i opačným směrem.

Pokles významu pražského kulturního centra v období vládnoucí protireformace projevuje se zřetelně i v oblasti naukové. Pražská universita octla se v této době v tak silném úpadku, že i sama vláda uvažovala o nápravě.¹⁵⁾ Oslabení někdejšího dominantního postavení Prahy v českém kulturním dění ilustruje názorně i to, že pražské universitě mohla vážně konkurovat vedle Vídně i universita v Olomouci. Úpadek pražského vysokého učení byl jistě ovlivněn zaměřením jezuitského školství; je však symptomatičké, že se pražská universita a Praha vůbec výrazněji neuplatnila ani v historiografii, která se v tomto období těšila poměrně nejvíce pozornosti učenců.

Zároveň s poklesem prestiže Prahy dochází k růstu kulturního významu některých středisek venkovských. Do popředí se dostává zvláště Hradec Králové, Jindřichův Hradec, Litomyšl a Kutná Hora, tedy vesměs města, která tvořila hlavní nástupišť protireformačního úsilí v krajích převážně nekatolických. (V této souvislosti je příznačné, že například v Plzni, která byla tehdy oslavována jako „urbs christianissima“, se za celou dobu protireformační neusadil nejagresivnější nástroj protireformace, jezuitský řád.) Důležitějšími kulturními centry se ovšem stala jen ta města, která si uchovala český ráz, v nichž zvláště střední vrstvy tvořily sociální základnu, na které se mohly církevní instituce projevit i v oblasti české kultury. Proto například nevyrostlo ve výraznější centrum Brno.

Kulturní dění i v těch místech, která měla pro jeho rozvoj nejpříznivější podmínky, mělo většinou ráz úzce lokální. Žádné z venkovských středisek nevyrostlo v kulturní ohnisko širšího dosahu. Přesto však jejich ruch v době protireformační nebyl bez významu pro následující období obrozenské. Obrození sice rozrušuje organizace a instituce vytvořené dobou pobělohorskou (církevní instituce jako celek ztrácejí svůj dřívější kulturní význam) a buduje ohniska nová, ale v některých případech využívá se zdarem k novým cílům i prostředků vybudovaných v předchozím období. Tradice kulturního dění v době protireformační spolu s institucemi, kolem nichž se soustřeďovalo, usnadňovala na nejednom místě činnost obrozenské inteligence. Stačí uvést význam divadelní tradice pro divadelní ruch v Hradci Králové v době obrozenské nebo piaristickou kolej v Litomyšli, jež se stává na začátku 19. století střediskem buditelských snah ve městě i v celém okolí. Je možno připomenout i řadu korporací, slavností a tradic, které byly ideově obrozenskému úsilí cizí, ale kterých dovedla tato

¹⁵⁾ Srov. W. W. T o m e k, *Geschichte der Prager Universität*, Prag 1849, str. 300 nn.

doba s úspěchem využívat ke svým cílům (například svatojanské oslavy, mariánské pouti atd.).

I když lokální kulturní ohniska z doby protireformační sehrála na některých místech v obrození jistou kladnou úlohu, i když ukazují na částečnou vývojovou kontinuitu, nelze je na druhé straně příliš přeceňovat. Rozvoj kulturního a národního života českého v době obrozenecké nebyl zdaleka závislý jen na institucích, které vytvořila doba vládnoucí protireformace. Svědčí o tom některá místa, která takováto střediska v období pobělohorském postrádala, a přece se stala v obrození významnými ohnisky. Je to například Plzeň. Zde nebyla v době pobělohorské vytvořena žádná významnější církevní instituce, ani instituce kulturní; z té doby máme jen skrovné stopy po divadle, provozovaném při občasném příjezdu kočovných společností, a také plzeňské školství buduje se vlastně až od poloviny 18. století. Plzeň, z níž vyšel první český tisk, ztratila tiskárnu už v třicátých letech 16. století a neobnovila ji po celé 17. a 18. století. A přece se v obrození toto město stává kulturním střediskem celých západních Čech, dovedlo si v krátké době vytvořit takřka z ničeho všechny instituce nezbytné pro český kulturní ruch.

Všimněme si nyní stručně, jak se projevují specifické podmínky kulturního dění 17. a 18. století v literatuře té doby. Nejprve se zmíníme o literatuře nábožensko-propagační. Je příznačné, že tato tvorba počítá s poměrně malým teritoriálním okruhem své působnosti. Obrací se často k jednomu místu, k členům místních bratrstev, k určité farnosti atd. Přitom je nápadné, že právě mimopražské tiskárny stupňují v této době svou činnost a oslabují zřejmou dřívější kulturní převahu Prahy.¹⁶⁾ Zřetel k jevům lokálním projevuje se silně i v tematice této literatury. Snaha přiblížit se prostému publiku, vycházet z okruhu životních jevů jemu blízkých, a vystupňovaná dobová polarita světskosti a duchovnosti vede k umocněnému kultu kraje, který je vyjadřován patetickými paralelami se světem biblickým; zdůrazňuje se zejména slavná minulost jednotlivých míst. Proto je velké množství literatury o místech s katolickou tradicí, například o Plzni. Jejich historie je spojována s postavami známými z našich dějin, především však se světcí.

O tom, jak silné byly zřetele k určitému kraji v literatuře 18. století, názorně svědčí například i *Postilla katolická* (1691) od Matěje Václava Šteyera. Autor s oblibou aktualizuje a zdomácňuje kázání o cizích světcích příklady z naší minu-

¹⁶⁾ Tak například „Kniha tato bohomyšlná a velmi pěkná, na pět knih rozdělená, jest o žalostivém kvilení a hořekování otcův svatých v temnostech před příštím syna božího Krista Pána na tento svět“ vyšla v Praze v 16. století pětkrát, mimo Prahu tištěna nebyla. V 18. století vyšla čtyřikrát v Jindřichově Hradci, třikrát v Brně, jedenkrát v Opavě, Příbrami, Jihlavě a v Praze (srov. Zdeněk T o b o l k a, *Knihopis českých a slovenských tisků II*, část IV, str. 84–87). — Z řady podobných případů (zejména těch, kdy táž kniha vychází na několika místech v těsném časovém sledu) se zdá, že rozsah působnosti jedné tiskárny byl dosti omezen.

losti (čerpá je většinou z Hájkovy kroniky); tak v kázání na den sv. Matěje se zmiňuje, jak tento světec zachránil knížete Boleslava před ďáblem a Boleslav pak z yděčnosti založil kostel k počtě sv. Matěje. Stejně si Šteyer počíná v kázání na den sv. Petra a Pavla. Je však zajímavé, že příklady volené Šteyerem jsou většinou spjaty s krajem kolem Prahy. Podobně i Bohumír Hynek Bilovský v postile *Cygnæa cantio . . .*, to jest Hlas duchovní labutě¹⁷⁾ obrací se ve svých kázáních na hanáckého mládence, kárá nectnosti Hanáků atd.

Jak silná byla snaha psát o jevech místních, vidíme i z toho, že spisovatel, jakmile změnil místo svého pobytu, měnil velmi často i tematiku svých prací. U značné části literárně činných kněží můžeme přímo z jejich tvorby poznat, kterými místy za svého působení prošli. Tak například Jan Florián Hammer-schmidt, který studoval v Klatovech a byl tam nějaký čas i děkanem, vydal k oslavě tohoto města *Historii klatovskou* (1699). V roce 1698 však přišel do Prahy, kde se stal mimo jiné kanovníkem vyšehradským, a už v roce 1700 vydává *Krátký vejtah slávy svatosvatého královského a vejhradního kostela vyšehradského*.

Zájem o místní tematiku neomezuje se ovšem jen na literaturu určenou přímo cílům rekatolizačním (tvorba homiletická, legendická, propagační spisky aj.), ale zasahuje i do jiných oblastí písemnictví, kde se na tvorbě podílejí částečně i laikové. Lze jej sledovat i na historiografii té doby. Prací o české minulosti je v literatuře 17. a 18. století poměrně mnoho; je to pochopitelné už proto, že tato doba pro svůj odmítavý poměr k reformaci musí usilovně budovat novou tradici, hledat hodnoty minulosti, na něž by mohla navazovat. Je však nápadné, jak málo prací z této doby zobrazuje dějinný vývoj většího územního celku. A z nich ještě Balbínovo dílo *Epitome rerum bohemicarum seu Historia Boleslaviensis* bylo původně zamýšleno jako dějiny poutního místa ve Staré Boleslavi a Beckovského *Poselkyně starých příběhův českých* je vlastně přepsání a pokračování Hájkovy *Kroniky české* z r. 1541. Zato se tiskne množství místních kronik (např. *Kořínkovy Staré paměti kutnohorské*), řada spisků o poutních místech (například známé práce Balbínovy; snad nejvíc je jich věnováno Svaté Hoře u Příbrami, což bylo v souvislosti s kultem mariánské sochy a s jejím korunováním v roce 1732), o zázračných obrazech a sochách v jednotlivých kostelích apod. Bohatá je i literatura o minulosti některých klášterů.

Zvláštní poměry v oblasti hospodářské a správní bránily kulturnímu stmelování jednotlivých zemí českého království a oslabovaly povědomí jejich soudržnosti. Tyto důsledky jsou patrné například na Moravě. Hospodářský život Moravy vyvíjel se vcelku nezávisle na Čechách, a čilými hospodářskými styky s přilehlými kraji okolních zemí a některými správními opatřeními se izolace

¹⁷⁾ Olomouc 1720.

Moravy od Čech jen stupňovala.¹⁸⁾ Tyto okolnosti se pochopitelně odrazily i v kulturním dění na Moravě. Kdežto v Čechách například malířství, sochařství a stavitelství od konce 17. století navazuje na tradice domácí a vytváří si své, rázný vlastní sloh, výtvarné umění na Moravě až na malé výjimky podléhá jednostranným vlivům vídeňským.¹⁹⁾ I hudební život moravský té doby vyrůstá především z těsných styků s Vídní, zejména hudba v moravských šlechtických zámcích.²⁰⁾ Také v literárním životě je nápadné, že styk Moravy s Čechami se uplatňuje zřetelněji především ve spolupráci s kraji východočeskými (zejména s Hradcem Králové, Litomyšlí a Kutnou Horou).²¹⁾

Přihlédneme-li ke zvláštním poměrům v oblasti hospodářské a sociální, není jistě náhodné, že právě v 17. a 18. století sílí a dotváří se proces výrazného kmenového členění Moravy.²²⁾ Vznik pocitu kmenové sounáležitosti byl vyvolán do značné míry feudálním partikularismem, obdobnými výrobními podmínkami a postupy (obilnářství Hané, pastevnictví na Valašsku, rybníkářství a vinařství na Podluží), poměrnou třídní homogenností nevolného obyvatelstva a v neposlední řadě i stálým nebezpečím vnějším (obrana proti tureckým nájezdům a uherským vpádům jistě stmelovala lid těchto krajů). Z těchto podmínek pak vyrůstaly specifické rysy v hmotné i duchové kultuře jednotlivých územních celků. Proces vzniku kmenového citění lze sledovat nejdříve na Hané; v období třicetileté války stmelují se Valaši a v 18. století konečně i Podlužáci. Toto kmenové povědomí dosáhlo brzy takové síly, že nezůstalo utajeno ani císařskému domu, který ho dovedl také pohotově využívat.²³⁾

¹⁸⁾ Morava měla například vlastní systém měr a vah až do roku 1756, mezi ní a územím Čech byla zřízena úplná celní hranice. Teprve celní nařízení z r. 1775 odstraňuje tuto izolaci. Srov. podrobněji J. Ch y l í k, *Vývoj hospodářských vztahů česko-moravských*, sb. Morava v českém státě, str. 98; František M a i n u š, *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*, Ostrava 1959, str. 162.

¹⁹⁾ Srov. například Antonín M a t ě j ě k, *Dějepis umění V*, Praha 1932, zvláště str. 158, 190n, 322n. — I v moravském výtvarném umění té doby pozorujeme — obdobně jako v umění slovesném — zřetelné krajové členění; vznikají zvláštní místní školy malířské, ilustrátorské atd. Srov. např. V. H o u d e k, *Prostonárodní malířská škola moravská*, Casopis Vlasteneckého muzejního spolku olomuckého 7, 1890, str. 163nn.

²⁰⁾ Srov. Vladimír H e l f e r t, *Hudba na jaroměřickém zámku*, Praha 1924; *Morava v barokní hudbě 17. a 18. století* (redigoval Jan R a c e k),* Brno 1942.

²¹⁾ Svědčí o tom například to, že řada nábožensko-propagačních spisů vztahujících se k různým místům na Moravě vycházela z tiskáren východočeských. Srov. Josef J u n g m a n n, *Historie literatury české*, Praha 1849², V. oddíl. Tyto styky jsou doloženy i z let pozdějších. Když v sedmdesátých letech 18. století žádal Antonín Škarniěl o zřízení tiskárny v Uherském Hradišti, byl odmítnut s poukazem na jiné tiskárny na Moravě i na to, že Morava je dostatečně zásobována tisky z východních Čech. Srov. Christian d'Elvert, *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur, so wie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*, Brünn 1854, str. 83.

²²⁾ O této otázce pojednává František D o s t á l v článku *Poznámky k problematice tzv. kmenovosti moravského lidu v 17. a 18. století a jihomoravské Podluží*, sborník *Rodné zemi* (red. Rudolf Fukal a Milan Kopecký), Brno 1958, str. 121—128. Odtud také přejímám některé údaje.

²³⁾ Tak například Marie Terezie v době pruských válek v patentě z 13. února 1742, volajícím lid do zbraně proti pruským vojskům, apelovala právě na tento cit a obracela se jmenovitě

Zřetelný vliv tohoto procesu nacházíme i v literatuře 18. století. Například na Hané se vytvářela tzv. hanácká opera, jejíž text je psán téměř důsledně dialektem a která obrází problematiku z hlediska úzce krajového.²⁴⁾ Rázovité kmenové citění proniká i do veršů soudobých básníků na Hané.²⁵⁾

Obdobné diferenciační tendence projevují se i v náboženské literatuře té doby. Je příznačné, že mezi Moravou a Čechami jsou jisté rozdíly i v kultu svatých. Jednu z mála výraznějších výjimek představoval Jan Nepomucký, jehož uctívání se ovšem šířilo i mimo hranice českého království. Ale i přesto si Morava vytváří domácí obdobu tohoto světce, Jana Sarkandra. Bohumír Hynek Bilovský, jenž celou svou básnickou tvorbu, českou i latinskou, soustředil na jeho oslavu (Sarkander byl také slezský rodák), ve veršovaném životopise Jana Sarkandra (Církevní cherubín..., Brno 1703) chápe tohoto moravského patrona přímo jako moravský protějšek českého Jana Nepomuckého:

Tak Čechám Nepomuckého

Jana mlčelivého,

nám Moravcům věrného

Jana Skočovského

dal Bůh za ochranu,

a jistou obranu

Sarkandra milého

.....

Pro tu [= mlčenlivost, K. P.] se český Jan topil

u Prahy v Vltavě,

sírou a smůlou kat topil

našemu v Moravě,

toho jest hvězdička,

našeho studnička

slavila v šatlavě.²⁶⁾

Ani ryze český světec Václav neměl na Moravě takový ohlas jako v Čechách. A naopak v Čechách byl jen málo rozšířen kult patronů moravských, ačkoli někteří Moravané se tam snažili o jejich propagaci.²⁷⁾ Například Matěj Václav

na Hanáky a Valachy. Příslušný pasus cituje Ladislav Ho s á k, *Lidové povstání proti pruským okupantům na Moravě r. 1742*, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci (Historie) 1954, str. 47.

²⁴⁾ Srov. podrobněji zde na str. 13–27.

²⁵⁾ Této problematice je věnována zevrubnější pozornost na str. 29n a 32.

²⁶⁾ Cituji podle vydání, které pořídil Josef Va š i c a (Olomouc 1933, str. 203n).

²⁷⁾ Například Jakub Jan Du k á t vydal spis o Janu Sarkandrovi (Phoenix Moravicus) v Litoměřicích r. 1725, Slezan Kristián Bohumír Hirschmentzel, člen cisterciáckého kláštera na Velchradě, vydal v Praze r. 1667 spis Vita ss. Cyrillii et Methudii, apod.

Steyer ve své Postille katolické (1691) píše obsírně o sv. Václavu, Vítu, Vojtěchu, ale v kázání na den sv. Cyrila a Metoděje věnuje těmto moravským patronům poměrně málo pozornosti, všímá si jich především v jejich vztahu k Čechům. Větší část tohoto kázání je převedena na výklad o počátcích křesťanství v Čechách.

Diferenční tendence v náboženském životě Čech a Moravy byly posilovány i některými činiteli vnějšími. Podporovala je přímo i vídeňská vláda. Spatřovala totiž nebezpečí i v tradici svatováclavské, a proto vítala šíření kultu cyrilometodějského na Moravě, obávala se však jeho slovanství. V těchto rozdílech proto nacházela vhodný prostředek k vzájemnému oddalování jednotlivých částí českého království.²⁸⁾ Ze stejných důvodů vítala se sympatiemi, považovala-li se čeština na Moravě za samostatný jazyk (tzv. moravština), a podporovala pojímání obyvatel Moravy za zvláštní národ. Literární tvorba 17. a 18. století přináší množství dokladů, které ukazují, že toto pojetí bylo značně rozšířeno.²⁹⁾ Vždyť se s ním musí vyrovnávat ještě téměř celá doba obrozená.

Specifické podmínky kulturního života v době pobělohorské projevují se i v jazyce literární tvorby. V prvních dvou třetinách nedochází ještě k podstatnějším změnám. Literatura té doby vyrůstá po jazykové stránce z ustáleného spisovného jazyka konce 16. století. V těchto letech se udržuje ještě kontinuita s předchozím stavem i v jazykových příručkách. Tak například jezuita M. V. Steyer vydává roku 1668 poučení o správné češtině (Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti) a v něm se řídí jazykem Kralické bible, i když už v jednotlivostech dává někdy přednost formám jazyka lidového. Podobně si počíná Jiří Konstanc v Brusu jazyka českého z roku 1667, kde se opírá o několik starších pramenů, mimo jiné o Blahoslavovu mluvnici.³⁰⁾ Styk s jazykem doby předbělohorské byl udržován i vydáváním starších prací o češtině. Například roku 1643 byla znovu vydána (pravděpodobně Jiřím Plachým) Optátova a Gzelova Grammatika česká z roku 1533, v roce 1641 vyšla znovu v Olomouci Knižka v českém a německém jazyku složená, kterak by Čech německy a Němec česky čísti, psátí a mluvití učiti se měl od Ondřeje Klatovského z Dalmanhorstu, vytištěná poprvé roku 1540.³¹⁾ V jisté části literární tvorby té

²⁸⁾ Srov. například Bohuslav Pernica, *Barokový prelát Jan František Josef Rivola z Hradiště u Znojma*, sborník Rodné zemi, str. 392.

²⁹⁾ Uvedu aspoň jeden drobný, ale názorný příklad. Jde o změnu věnování ke knížce Korunka aneb vínek panenský. Její trojí vydání ze 16. a začátku 17. století určuje knihu „Všechněm pobožným a šlechtěným pannám národu českého k zvláštnímu potěšení a užitku“. V žilinském vydání z roku 1679 tento text zní: „Všechněm pobožným a šlechtěným pannám národu slovenského a českého...“. Klejchovo (nedatované) vydání pak věnuje tento spisek „všechněm ctným a šlechtěným pannám korunce národu českého a moravského“.

³⁰⁾ Srov. V. J. Dušek, *Pokud Jiří Konstanc užil grammatiky Blahoslavovy*, CCM 66, 1892, str. 307–318.

³¹⁾ Srov. *Knihopis českých a slovenských tisků II*, část IV, str. 67–70. Jos. Jungmann uvádí v *Historii literatury české* (Praha 1825, V, 18, str. 167) ještě vydání z roku 1642 (v Kutné Hoře), nebylo však nikde zjištěno.

doby se sice vyskytují některé nenoremní jazykové prvky, ale zřejmě ještě nejsou důsledkem neznalosti spisovné češtiny, nýbrž je jich užito s ohledem na široké vrstvy lidového publika.

Avšak zhruba od sedmdesátých let 17. století, kdy vymírá generace odchovaná jazykem doby předbělohorské, pozorujeme v literární produkci zesílený rozklad jazykové normy. Není ovšem doložen v celé česky psané tvorbě ve stejné míře. Působilo zde několik činitelů: autorovo vzdělání, vliv literární předlohy atd. Tak například v exkluzivní tvorbě, určené úzkému okruhu vzdělanějšího publika, projevuje se tato tendence poměrně slabě. Poněkud více vlivů lidového jazyka je v těch dílech, která vznikla v době předbělohorské a v těchto letech byla znovu vydávána. Vydavatelé nepřetiskovali text mechanicky,³²⁾ projevovala se snaha odstraňovat některé mluvnické i lexikální archaismy a nahrazovat je tvary a výrazy prostému čtenáři běžnějšími. A to byla příčina, proč se vydavatelé rozkolísání soudobé jazykové normy alespoň v některých jevech neubránili. Přesto však tlak jazyka starších textů způsobil, že je to v podstatě jazyk spisovný. Nejnápadněji se projevuje rozpad pobělohorské spisovné normy a vliv prvků nářečních v literární tvorbě určené nejširšímu lidovému publiku (je jí také nejvíce) a v tvorbě drobných měšťanů, venkovských písmáků a kantorů.

Problém jazykové kultury v české literatuře 17. a 18. století nelze ovšem redukovat na zjišťování pouhého počtu jazykových odchylek od veleslavínské normy. Ačkoli i někteří pozdější spisovatelé měli snahu psát jednotným spisovným jazykem —³³⁾ jsou ovšem i případy zcela opačné, kdy jednotná jazyková norma je přímo vědomě ignorována —,³⁴⁾ přerušení tradice vedlo vcelku k neznalosti kultivované jednotné spisovné češtiny. A podmínky kulturního života v té době, které jsem se tu snažil shrnout, přímo nutily spisovatele k užívání mluvy lidové. Je proto pochopitelné, že období protireformační nevytvořilo žádné dílo, které by mohlo působit ke stmelování českého společenství po stránce jazykové tak, jako v období předchozím Kralická bible a tisky Veleslavínovy.

³²⁾ Těto problematice se věnoval Jaroslav Kolár v práci *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení*, Praha 1960. Textových změn v literárních památkách z této doby všimá si též studie Milana Kopeckého *K Mouřeninově Historii o jednom selském pacholku*. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 1955, řada literárněvědná (D) 2, str. 86—101.

³³⁾ Srov. zvláště studii Josefa Vašici *Jesuité pobělohorskí a český jazyk*, České literární baroko, str. 177—188.

³⁴⁾ Například Slovák Tobiáš Masnicius ve své *Vinici boží* (1682) s rozhořčením odmítá řídit se pravopisnými a mluvnickými předpisy gramatiků: „Takoví mudrlantí vždy chtějí, aby se všickni jazyky jejich srovnávali, bytby i zajímaví byli: ano více sobě váží jednoho slova vytknouti podle zdaní svého, nežli snad celého článku víry, pro zanedbaní pak některého punktu smějí celou práci pohrdnouti: Protož i já tým vyborně jist jsem, že sprostá tato práce ma krasomluvnau řečí jich aneb slovní řemeslně složenými neopravena, ale slovní obviklymi obsažena, posunku a přetřepovaní takových licomerných lapačku nemine . . . Pakly slov mych stíhati libují, necht považí, že nejsem zavazan z jejich vycpavánu a slibnau, netak sdvořilau jako přetvořilau řečí se spravovatí . . .“ (citují podle Václava Flajšhansa *Náš jazyk mateřský*, Praha 1924, str. 296).

C. OBDOBÍ NÁRODNÍHO OBROZENÍ

Základem českého národního obrození je proces rozkladu feudalismu a rozvoje kapitalismu, který je spjat s dotvářením českého a slovenského národa. Tyto hlavní rysy určují ráz celého vývoje kulturního, dodávají mu znaky podstatně odlišné od období předchozího.

Nepochybné známky rozkladu feudální ekonomiky a vzniku ekonomiky kapitalistické jsou spjaty s rozvojem manufakturního podnikání na konci 17. stol. a ve století následujícím.¹⁾ Přínos manufakturního podnikání spočívá v prohloubené dělbě práce, která vede ke stále většímu počtu specializovaných odvětví výroby i k výrobní specializaci územní. Tento proces však nezasahuje jen podnikání průmyslové, nýbrž veškerou výrobu, tedy i zemědělství; vytváří „specializující se zemědělské kraje (a soustavy zemědělského hospodářství) a vyvolává směnu nejenom zemědělských výrobků za výrobky průmyslové, nýbrž i vzájemnou směnu mezi různými zemědělskými výrobky“.²⁾ Jestliže se tedy feudální způsob výroby vyznačoval tím, že nepřerůstal místní rámec, že vytvářel uzavřené soběstačné celky, pak období manufakturní výroby tuto izolovanost ruší; do popředí vystupuje naopak spojení jednotlivých podniků, výrobních odvětví i územních částí v jeden bohatě diferencovaný, přitom však pevně vázaný celek. A tento ráz hospodářství spolu se zaměřením na výrobu zboží vede k vytváření vnitřního trhu. Tak vzniká silné hospodářské pojitko, které v obrození sešikovalo rodící se českou buržoazii, z něho vyrůstá i obrozená měšťanská ideologie, jež stmelovala v jeden celek všechny vrstvy českého společenství.

Proces rozkladu feudalismu a rozvoje kapitalismu změnil i sociální tvářnost české národní pospolitosti. Složitě třídní vztahy feudální společnosti zjednodušily se v podstatě na boj o moc mezi šlechtou a drobnou buržoazií, která se stala hlavní silou obrozeného procesu. Cesta českého měšťanstva k moci byla však komplikována otázkou národnosti, tím, že na místo feudálů tlačí se do popředí nikoli národnostně vyhraněná část buržoazie české, ale hospodářsky silnější buržoazie německá. Proto české měšťanstvo vede zápas na dvě strany — proti šlechtě i proti buržoazii německé. K nacionální části tohoto boje aktivizuje drobné vrstvy městské i venkovské. Z tohoto spojenectví vyrůstá ideologie, jež stmeluje všechny složky české společnosti, české obyvatele všech částí našeho území. A tomuto úkolu napomáhá i obrozená kultura.

Jedním z nových a zároveň nejcharakterističtějších rysů obrozeného kulturního dění je snaha o překonání partikularismu, která se projevuje úzkým stykem

¹⁾ Tato problematika je dosud nejpodrobněji zpracována v knize Arnošta Klímy *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955.

²⁾ V. I. Lenin *Vývoj kapitalismu v Rusku*, Spisy sv. 3, Praha 1952, str. 26—27.

i míst značně vzdálených (zvláště pro začátky obrození je příznačné, že nejde jen o kontakt s Prahou, nýbrž i o vzájemné vztahy pracovníků venkovských). Je to nepochybně výraz úsilí překonat dosavadní provinciální ráz českého kulturního života, snahy o vytvoření společné kultury, snahy o začleňování všech územních částí do jednotného proudu kultury národní. Tato snaha se výrazně projevuje například v písemných stycích soudobých učenců a umělců (korespondence zvláště v začátcích obrození při nedostatku periodického tisku suplovala vlastně noviny a časopisy), které umožňovaly rychle realizovat četné akce přispívající k prohloubení a stmelování českého kulturního života po celém našem území (zakládání knihoven, čtenářských společností, pořádání českých akademií, slavností různého druhu, organizování divadla, oznamování knižních novinek a časopisů apod.). Když například Puchmajer založil v Radnicích první čtenářský spolek, objevily se záhy podle tohoto vzoru stejné pokusy i v řadě jiných venkovských míst. Sotvaže se J. H. A. Gallaš dočetl v Rozmanitostech (1818) o pravidelných sjezdech rodáků z Třebechovic, snažil se ihned zorganizovat takovou akci i ve svém rodišti.³⁾ Snahy o sjednocování činnosti pracovníků ze všech krajů našich zemí lze od začátku obrození sledovat i v organizování vědecké a umělecké činnosti: členy Královské české společnosti nauk byli i učenci mimo-pražští, členy Učené společnosti baňského okolí v Banské Štiavnici (založena r. 1809) byli i Dobrovský, A. Marek, J. N. Štěpánek, V. K. Klicpera, Jan Nejedlý aj.⁴⁾ O tehdejší snaze kulturně stmelovat české společenství svědčí zvláště zřetelně obrozenské časopisy. Je charakteristické už to, že uveřejňovaly příspěvky autorů z různých končin našich zemí (české časopisy tiskly příspěvky i z Moravy a Slovenska, obdobně tomu bylo i na Moravě a na Slovensku — Dieblův Moravsko-slezský časopis pro lid uveřejňoval například verše J. Kollára, prózu Jana z Hvězdy, do Kuzmányho Hronky psal Amerling, Kampelik, Sabina, Šembera atd.). Obrozenské časopisy usilovaly i o vytváření celé sítě dopisovatelů z různých krajů; příznačná je snaha uveřejňovat zprávy z nejrůznějších míst — při tom nejednou jde o události zcela podružného významu. Z takovýchto případů se zdá, že tehdejší době často nešlo tak o věcnou důležitost sdělení, ale spíše o to, aby se psalo o všech místech našich zemí.⁵⁾ Tato praxe nebyla však jen dílem iniciativy časopisů samých, byla vyvolávána i tlakem čtenářstva: jednot-

³⁾ Srov. Bohuš Vybíral, *Příspěvky k poznání života a práce Jos. Heřmana Agapita Gallaše II, Dolní Újezd 1941*, str. 3nn.

⁴⁾ Srov. Albert Pražák, *K dějinám Učené společnosti baňského okolí*, Slovenské studie, Bratislava 1926, str. 13—26. Mnoho dalšího materiálu o stycích česko-slovenských v této době uvádí Jan Novotný, *O bratrské družbě Čechů a Slováků za národního obrození*, Praha 1959.

⁵⁾ Tato mentalita je výstižně vyjádřena v Tylově povídce Marie z r. 1845: „I v našem místěku pozorujeme živé hnutí na cestě k naší národnosti“ — začíná se élanem v Květech — „také my tu můžeme již pozvihnouti hlasy, když se počítají věrní syhové matky vlasti. Neďejeť se tu, až posud arcí tolik, jako v městech na slovo vzatých. —“ „O jen když se ně c o děje!“ zvolal mezi to Beránek.“ (J. K. Tyl, *Sebrané spisy VI*, Praha 1874, str. 332n.).

livá místa chtěla být slyšena, chtěla být známa. Výmluvný je po této stránce dopis z okresu slánského, otištěný ve Slovanu⁶⁾: „Již po delší čas nepřinesl Slovan žádné zprávy z okolí našeho; mohlo by se tedy mnohému zdáti, že u nás buď žádný občanský život probuzen není, aneb že to, co se děje, není veřejného povšimnutí hodno . . . Což si nemáme co říci? Stali jsme se najednou tak moudří, že jeden od druhého ničemu se přiučiti nemůžeme?“ Snaha vytvořit jednotnou kulturu a úzký styk mezi jednotlivými kraji vysvětluje jeden nápadný jev té doby: v obrozenském kulturním dění různých krajů vyskytují se velmi často jedny a tytéž prostředky; naprostá většina českých divadelních představení nejen v Čechách, ale i na Moravě a ve Slezsku je vyplňována stejným, stále se opakujícím repertoárem, na českých akademiích a veřejných oslavách přednáší se poměrně omezený okruh vlasteneckých básní, deklamovánek a písní apod.

Úsilí sjednocovat české společenství projevuje se zřetelně i v obrozenské knižní produkci. Na první pohled by se mohlo zdát, jako by slovesný, vývoj do jisté míry pokračoval starými cestami, jež známe z doby protireformační. I v obrození nacházíme — zejména v začátcích — tematiku lokální, skladby s cítěním místním, a to ve všech druzích kulturních projevů, v divadle, v poezii i ve vědě. Tak jako Balbín, Kořínek a jiní v 17. století básnicky oslavovali Plzeň, Kutnou Horu a jiná místa, tak najdeme i nyní řadu veršů o Plzni, Hradci Králové aj. Tak jak se dřív glorifikovaly divadelními hrami některé místní události, oslavuje se i v této době na scénách v Praze, v Brně a jinde osvobození těchto měst od Švédů apod. Stejně jako piarista Viktorin a Sancta Cruce napsal na začátku 18. století kroniku Litomyšle, sepsal v roce 1790 dějiny tohoto města litomyšlský měšťan Jan President a po něm ještě mnohem důkladněji — ve třech svazcích — František Jelínek. V některých případech obrozenské práce tohoto druhu navazovaly přímo materiálově na obdobná díla z doby protireformační.⁷⁾ Mezi pracemi tohoto typu z období pobělohorského a z obrození jsou však základní rozdíly v jejich poslání a většinou i v obsahu. Obrozenské kulturní projevy tohoto druhu liší se od obdobných prací z období předchozího už tím, že se obracely vlastně ke všem čtenářům na našem území, a tak mohly sloužit v povědomí publika ke srůstání jednotlivých krajových částí v jeden kulturní celek. Obrozenské práce, i když vycházely z tematiky lokální a z konkrétních událostí, neomezovaly se většinou jen na ně, spínaly je s ideami širšího, celonárodního dosahu (těžisko básní, vztahujících se k jednomu městu, tkví zpravidla ve zdůraznění vlasteneckého ruchu tohoto prostředí, péče o český jazyk apod.), měly tedy co říci i čtenáři z jiné zeměpisné oblasti. I zde se uplatňuje tendence, která dlouho dominuje v obrozenské literatuře; je to zdůraznění obecného, podtržení

⁶⁾ 1851, str. 358n.

⁷⁾ Například Sedláčkovy Paměti plzeňské (1821) čerpaly přímo z prací Jana Tannera. Tannerovu rukopisnou práci *Historia urbis Plsnae* přeložil v roce 1835 do němčiny J. St. Zauper (pod názvem *Alte Chronik von Pilsen*). Srov. Emil Felix, *Literární Plzeň v obryse I*, str. 70. Takových příkladů je ovšem víc.

toho, co je společné celku: obecné vyjádření lásky, vlastenectví, slovanství atd. Tento znak bránil obrozenské literatuře postihnout specificky české rysy, byl však vývojově zcela zákonitý. Doba obrozenská ve snaze sjednocovat české společenství, vytvářet jednotnou českou kulturu neměla příliš pochopení pro jevy svérázné, individuální, pro to, co rozděluje. Je například příznačné, že tato doba, která žila tak intenzívně lidovou písní, neměla příliš citu pro její výrazné etnické zvláštnosti.⁸⁾

Vývoj od kulturního partikularismu v období vládnoucí protireformace k vytváření kultury celonárodní neprobíhal ovšem přímočaře a rovnoměrně po celém našem území, neobešel se bez řady mezistupňů a peripetií. Ekonomicko-spoolečenské i historické rozdíly mezi jednotlivými oblastmi způsobovaly, že česká kultura i v době obrozenské byla krajově členěna, ovšem jinak a z jiných příčin než v období předchozím. Protože vnitřní trh v našich zemích vznikal nikoli samostatně, nýbrž v rámci trhu celorakouského, netvořil dosti výrazný podklad pro stmelování českého společenství.⁹⁾ Z toho se v počátcích obrození rodí patriotismus všerakouský, jehož korelátém je silné vlastenectví územní, teritoriální.¹⁰⁾ To však bylo třeba překonávat; územní pouto samo o sobě nemohlo v obrození zřetelněji charakterizovat českou národnost: umožňovalo totiž zahrnovat v jeden celek i vrstvy českému společenství cizí a českému měšťanstvu jako hegemonu celého procesu nepřátelské — odnárodnělou šlechtu a měšťanstvo německé. Proto je pociťován jako základní pojítko české národnosti jazyk a tradice české slovesné kultury. Úsilí o vytváření kultury národní se však nemohlo uplatnit stejně ve všech částech našich zemí, jeho úspěch byl vázán na sílu českého měšťanstva. Proto například na Moravě, kde vyšší vrstvy ve městech byly převážně německé, projevuje se v kulturních projevech dlouho cítění územní, živěné hlavně šlechtou a německou buržoazií. Odtud pramení také přesvědčení přezívající z doby protireformační, že Moravané jsou samostatný etnický celek; nechyběly dokonce ani hlasy, že jsou příbuznější s Němci než s Čechy.¹¹⁾ Z toho pak vyrůstají projevy zdrženlivosti a někdy přímo averze vůči Čechům. Po této stránce je výmluvná historie s obsazením místa profesora češtiny na stavovské akademii v Olomouci. R. 1831 ucházelo se o ně šest kandidátů (mezi nimi A. V. Šembera, K. V. Nařícký, Fr. Trnka); místo však dostal Antonín Boček, jediný z nich Moravan,

⁸⁾ Poučné je zjištění Josefa Beka (*Několik poznámek k studiu moravské obrozenské písně*, sborník *Rodné zemi*, Brno 1958, str. 465), že umělé obrozenské písně moravské, vyrůstající z těsného styku s lidovou písní, vycházely po stránce hudební z lidové písně české. — Tento malý dobový smysl pro individuální jevy bylo by možno doložit řadou dalších drobných příkladů. Uvedu alespoň jeden: J. K. Chmelenský, který znal moravská nářečí z vlastního pobytu na Moravě, v básni *Píseň hanácká* z r. 1838 (*Vybrané spisy I*, 1870, str. 75) snaží se jazykově naznačit krajový kolorit Hané a k tomu účelu užívá — ú místo hanáckého ó!

⁹⁾ Srov. Felix Vodňák, *Cesty a cíle obrozenské literatury*, Praha 1958, str. 70n.

¹⁰⁾ Některé projevy zemského cítění uvádí např. Jan Jakubec v *Literatuře české XIX. století I*, Praha 1902, str. 53nn.

¹¹⁾ Srov. Jan Jakš, *Domínik František Kynský*, Hlídka 21, 1904, str. 251.

který se do konkursu přihlásil až na přímé vybidnutí hraběte Mitrovského.¹²⁾ Tým Mitrovský vyzval později Bočka — r. 1833, když Boček jednal s Palackým o vzájemné spolupráci při historickém bádání —, aby zanechal jakéhokoli spojení s Čechy, „jeť Morava samostatnou provincií a na Čechy nepotřebuje bráti žád-
ných ohledů“.¹³⁾ Určitá rezervovanost moravských buditelů vůči Čechám, pře-
devším vůči Praze, byla někdy ovlivňována i postojem kulturních pracovníků
z Čech k dění na Moravě. I když najdeme projevy citlivého vztahu, taktu Čechů
k Moravě,¹⁴⁾ přece soustřeďování veškerého úsilí k vyřešení nejzákladnějších
obecných problémů nemohlo mít vždy plné porozumění pro problematiku díleč,
pro specifické ztížené podmínky kulturního a národního života v odlehlejších
krajích.¹⁵⁾ Poučné je, jak působila Morava dvacátých let na básníka Fr. Turin-
ského.¹⁶⁾ Tento dříve plodný spisovatel, který vzbuzoval u vrstevníků největší
naděje, za svého jedenáctiletého pobytu v Mikulově se téměř zcela odmlčel;
v těch několika málo básních (asi 5), které zde napsal, proniká tísnivý pocit
izolovaného vyhnance, který v cizině touží po návratu do vlasti:

... od Vlasti milé, své útěchy, vzdálen! —
Vadla jará mysl má, obklopená cizotou!
Sen blažený uprchal: vlastenci že zahřeje můj zpěv
Ňadra bolem těsná, vlasti že ho probudí.¹⁷⁾

Rovněž J. K. Chmelenskému bylo moravské prostředí cizí,¹⁸⁾ o zdejším lidu mluví
dokonce jako o Hotentotech, všude vidí jen strnulý klid, pasivitu, z níž je možné
východisko jen v kulturní invazi z Čech. Příznačný je rovněž způsob, jakým
reagoval na návrat Chmelenského do Čech jeho přítel K. Vinařický: ve veršo-
vaném dopise oslavuje jeho příchod, jako by se byl vrátil z ciziny („Vítej mi,

¹²⁾ Tamtéž, str. 671n.

¹³⁾ Srov. Václav Chaloupecký, *Fr. Palacký*, Praha 1912, str. 114n.

¹⁴⁾ Například Kašpar Sternberk v listě ze 17. 2. 1829 staví se rozhodně proti návrhům převést
tělo Jos. Dobrovského z Brna do Prahy: „Byla by to skutečná urážka Moravanů, jako by
nebyli hodni jeho pozůstatky chovati. Kdyby Dobrovský byl zemřel v cizozemsku, mohli
by všichni Slované se spojit, aby tělo jeho dostali; ... v Moravě, kde první veřejný úřad
v živobytí svém zastával, jest právě tak mezi slovanskými bratry, jako by byl v Čechách.“
(Vincenc Brandl, *Život Josefa Dobrovského*, Brno 1883, str. 264n.)

¹⁵⁾ Řešení jednotlivin jako by bylo odkazováno teprve příznivější budoucnosti. Srov. Antonín
Grund, *Slezsko v době českého obrození a jeho místo v českém literárním vývoji 18.—19.
století*, Sb. Slezsko, český stát a česká kultura, Opava 1946. Svědčí o tom i Kollárův dopis
Bočkovi z 8. 4. 1832, otištěný v článku Miroslava Meluzína *Ant. Boček a národní
obrození na Moravě*, VVM 11, 1956, str. 56.

¹⁶⁾ O tom srov. podrobněji Moric Turinský, *Život Františka Turinského* (Fr. Turinského
Básnické spisy, Praha 1880, str. 701—733), a Rudolf Kryčer, *Básník Fr. Turinský
v Mikulově na Moravě*, VVM 7, 1952, str. 230—234.

¹⁷⁾ V básni Lyro milá! z roku 1827, *Básnické spisy*, 1880, str. 543.

¹⁸⁾ Materiál o tom přináší hlavně tyto práce: Jos. Pešek, *Z rodinné korespondence Jos.
Krasoslava Chmelenského*, CMM 34, 1910, str. 44—54; Ant. Glos, *Z kulturní minulosti
Otomouce*, Moravsko-slezská revue 9, 1913, str. 7—9, 61n; Emil Axman, *J. K. Chme-
lenský na Moravě*, Topičův sborník literární a umělecký 2, 1914—1915, str. 382 ꞵ.

Krásoslave můj, do vlasti mi vítej“). — Teritoriální citění, které na Moravě dlouho-přežívalo, neprojevovalo se jen ve vnějších vztazích Moravy k Čechám, ale pronikalo i do jejího kulturního dění. Územní vlastenectví se zde rozkládá vlastně až ve čtyřicátých letech, v době, kdy působí buditelská generace v čele se Šemberou, Kláčelem a Sušilem, usilující o začlenění Moravy do celonárodní české kultury. Váha Moravy v českém národním životě vzrostla v té době ještě z jiného důvodu. Už v dřívějších letech udržovala Morava čilé styky se Slovenskem, a ty se v třicátých a čtyřicátých letech ještě vystupňovaly;¹⁹⁾ proto v době štúrovské kodifikace slovenštiny byla Morava z české strany právem počítována jako důležitý činitel v udržování kulturní jednoty našich zemí. To je také jedna z příčin, proč se ve čtyřicátých letech v Čechách zvyšuje zájem o Moravu; proč se k ní blíží kulturní pracovníci z Čech poněkud jinak než v letech předchozích.

Základní tendence obrozenské slovesné kultury, o nichž jsem se zmínil, obrázejí se zřetelně i v oblasti kultury jazykové. Celé obrozenské období směřovalo k překonání nářeční rozkolísanosti jazykových projevů a k vytváření pevné, obecně závazné normy spisovného jazyka, nástroje celonárodní slovesné kultury. I Tomáš Fryčaj, postava spjatá ještě tolika nitkami s obdobím předosvěcenským, vysmívá se těm, kdož by chtěli psát jen dialektem. Je nápadné, že tato doba byla neobyčejně citlivá na jazykové jevy spjaté jen s územ lokálním. Kritik Květů v referátě o pražském divadle²⁰⁾ vytýkal herci Krumlovskému jeho zpěvavý přednes, který autorovi připomíná „jistou krajinu v Čechách, pověstnou pro své zpěvavé nářečí“. Tato snaha oprošťovat jazykové projevy od prvků místních obráží se například i v názorech na soudobé pravopisné reformy; J. Kollár brojí proti psaní *ou* (na místo staršího *au*), protože nový způsob psaní cítil jako odraz lokální, západní výslovnosti: „Naši Slováci ode mnoha století přivykli tomu *au = u*; ... odstupte od těchto ledajakých daremností a navraťte se ku starému nás spojujícímu.“²¹⁾ Podobným způsobem stávil se k této otázce i Palacký.²²⁾

A přece i v obrození objevuje se snaha vnášet do jazykových projevů prvky místních nářečí. Nemám na mysli ty slovesné projevy četných obrozenských spisovatelů, do nichž dialektismy pronikaly jen v důsledku ne dosti ustálené spisovné normy, která se vžívala teprve postupně; míním tu část jazykových teorií, které se snaží zavádět nářeční znaky do písemných projevů soustavně a programově a jež je nejvýrazněji představována tzv. moravským jazykovým

¹⁹⁾ Srov. František Jordán, *Mladá česká obrozenská generace na Moravě a štúrovci před březnem 1848*, sborník Ludovít Stúr, sborník materiálův z konferencie Historického ústavu CSAV, Bratislava 1956, str. 405—421. Též V. Záhček, *Cesty českých studentů na Slovensko v době předbřeznové*, Brno 1948.

²⁰⁾ Květy 1843, str. 160; kritika je podepsána šifrou J. M.

²¹⁾ Kollárův list z 27. 1. 1848; otiiskl jej Jar. Pospíšil, *Z dob vlasteneckých*, Praha 1885.

²²⁾ *Spisy drobné III*, Praha 1902, str. 760.

separatismem.²³⁾ Názory „moravských separatistů“ jsou poučné především proto, že i v nich se obrátí soudobé úsilí stmelovat naše společenství a naši kulturu jazykově, avšak zároveň jsou i výrazem specifických kulturních poměrů v některých částech našeho území v době obrozenské.

S odstupem času mohlo by se na první pohled zdát, že pokusy Fr. Trnky a V. Žáka vnášet soustavně do spisovného jazyka nářeční prvky byly neškodné hříčky jedinců. To však neodpovídá zcela pravdě. Je nápadné už to, že proti jejich snahám několikrát vystoupily se vši rozhodností největší soudobé autority — Palacký v ČCM 1832 a několikrát ve své korespondenci, Jungmann v ČCM 1832. Je dále příznačné, že s podobnými názory, jaké propagovali hlavně Trnka a Žák, setkáváme se i jinde²⁴⁾ — u Šembery, Klácela a o několik let dříve i u Kollára.²⁵⁾

Ani označení „separatismus“ není vhodné. Autorům těchto názorů nešlo o ustavení samostatné spisovné „moravštiny“, o povýšení jednoho nářečí na spisovný jazyk. Usilovali naopak o vytvoření spisovného jazyka, který by sjednotil jazykově celé české, vlastně československé společenství tím, že by obsahoval prvky různých místních dialektů. Cíl těchto snah naznačuje zřetelně například V. Žák v předmluvě k překladu Osvobozeného Jeruzaléma:²⁶⁾ „Kde se gramatiky liším, prosím čtenáře, věřit mi, že různění slovenských spisovatelův od českých velmi mně rmoutí. Svornost obojích vlastním toužebně žádá, ale jak jí dosáhnouti? Ustupujme něco svého, přijímejme něco od strany druhé: to ke svornosti častěji vodívá než hana neb odvolávání se na jednostranný zvyk.“ I když by tyto teorie v praxi vedly k chaosu, k tříštění jazykové jednoty, subjektivně sledovaly pravý opak.

Klíč k vysvětlení vzniku těchto teorií je třeba hledat nikoli ve vnějším vlivu cizích názorů, ale spíš v domácích kulturně společenských podmínkách. Jaromír Bělič ukázal na důležitou úlohu, již sehrál příchod Palackého do Prahy ve vývoji jeho názorů na jazykovou kulturu.²⁷⁾ Je příznačné, že i Jos. Jar., Langer, první kritik Trnkových experimentů, poukazyval při odmítnutí těchto teorií také na význam pražského prostředí.²⁸⁾ Všichni tito obháje Dobrovského kodifikace spi-

²³⁾ Touto problematikou se obšírně obíral Miloslav Hýsek, snesl k ní mnoho materiálů v záslužné práci *Dějiny tzv. moravského separatismu*, ČMM 33, 1909, str. 24–51 a 146–172 (vyšla též jako separát). Hýskova práce však dnes už vyžaduje jistých korektur.

²⁴⁾ Jejich ohlas můžeme sledovat i v básních Jos. Holásků (srov. M. Hýsek, ČMM 1907, str. 280nn.), Fr. Sušila aj.

²⁵⁾ Ve stati *Myšlenky o libozvučnosti řeči vůbec, obzvláště československé*, Krok 1822, str. 32–37. Její vliv na Moravě vysledoval Jan V. Novák, *Myšlenky Kollárovy o libozvučnosti češtiny a jejich ohlasy na Moravě*, sborník Jan Kollár (red. Fr. Pastrnek), Vídeň 1893, str. 154–160.

²⁶⁾ Cituji podle článku Františka Komárka, *František Cyrill-Kampelik na Moravě*, Hlídka 17, 1900, str. 514.

²⁷⁾ V práci *Zásady Palackého v otázkách jazykové kultury*, Tři studie o Palackém, Olomouc 1949, str. 166–237, nově v knize *Sedm kapitol o češtině*, Praha 1955.

²⁸⁾ Čechoslav 5, 1831, str. 41.

sovné normy vycházeli nikoli z individuálních přání a názorů, ale z objektivních potřeb jednoty, historické kontinuity a obecné závaznosti spisovné češtiny. Tito učenci a umělci opírali se o jiné publikum, cítili tlak literární tradice, uvědomovali si, že není možno vyřadit z oběhu kulturní hodnoty minulosti. Kde těchto podmínek nebylo, kde buditelé byli izolováni od čtenářské základny, tam byla živná půda pro filosofování o jazyce, pro uplatňování individuálních teorií. Pro tyto tendence byly příznivé podmínky zvláště na Moravě. Spisovatelé zde mohli počítat — obdobně jako v období protireformačním — ponejvíc se čtenářstvem venkovským, neznalým spisovného jazyka, nepociťovali tak intenzivně existenci souvislé řady nově se rodící české literatury, a proto mnohem snáze podléhali tlaku dialektů, starší jazykové praxi, proto řešili problematiku vytváření jednotného spisovného jazyka jen v rovině horizontální.

Nové rysy literárního dění a nové podmínky jeho rozvoje v období národního obrození vtiskly i odlišný ráz struktury a činnosti ohnisek kulturního života v této epoše, neboť v obrození dochází k rozkladu feudální kultury a zároveň se vytvářejí základy ke kultuře spjaté se společností, jejímž hegemonelem se stává měšťanstvo.

Už v počátcích obrození byla rozrušena síť ohnisek feudální kultury (šlechtická sídla a instituce církevní — kláštery, školy atd.). Ve funkci kulturních středisek se dostávají nyní znovu do popředí města. Význam měst v obrozeném kulturním dění vzrostl především proto, že se v nich soustřeďovala třída, která se stala základní společenskou silou celého obrozeného procesu.²⁹⁾

Rostoucí úloha měst v oblasti kulturní projevuje se nejmarkantněji v rychlém vzestupu kulturního významu Prahy. Tento vývoj byl umožněn zejména pronikavými změnami v hospodářském a společenském životě v poslední třetině 18. století. Už na konci 18. století stala se Praha důležitým centrem průmyslovým s dostatkem pracovních sil i podnikatelů.³⁰⁾ Přitom se budování průmyslu v Praze lišilo od průběhu industrializace některých jiných měst jedním důležitým rysem: bylo totiž spjaté ve větší míře s kapitálem domácím a s domácími podnikateli než v jiných průmyslových městech.³¹⁾ Tato okolnost se projevuje

²⁹⁾ Zřetelný sociální přesun v této době ukazují názorně statistická data růstu/obyvatelstva. V letech 1780—1840 vzrostl počet obyvatel v Čechách o 61,8 %, počet rolnictva však pouze o 9 %, kdežto dělníků a řemeslníků, kteří byli většinou vázáni právě na města, přibýlo v té době 98 % a úředníků dokonce 192 %. Srov. Oldřich Říha, *Hospodářský a sociálně politický vývoj Československa 1790—1945*, Praha 1946², str. 12.

³⁰⁾ Praha tehdy soustřeďovala značnou část dělnictva z našich zemí. Na začátku 19. století pak vznikají celá nová města obývaná českým dělnictvem (Smíchov, Karlín).

³¹⁾ Proto růst českého průmyslu v Praze je záhy doprovázen i rozvojem podnikání finančního; v roce 1824 byl v Praze založen první veřejný peněžní ústav — Česká spořitelna —, v roce 1827 pak první pojišťovna. Srov. Bedřich Mendl, *Vývoj řemesel a obchodu v městech pražských*, Praha 1947, str. 59.

v oblasti společenské postupným růstem českých středních vrstev,³²⁾ jež se začínají záhy uplatňovat i v kulturním dění Prahy. Nejdřív se jejich existence projevuje v životě divadelním, a to už v osmdesátých letech 18. století. Růst českých vrstev se uplatňoval i při jiných kulturních akcích, např. na českých přednáškách v klementinské koleji, jež navštěvovali i nestudenti. O silicím kulturním významu Prahy svědčí zvlášť výrazně novinářská a nakladatelská činnost V. M. Krameria. Jeho noviny i knihy měly velmi široký okruh působnosti, rozšířily se nejen v českých zemích, ale i na Slovensku.³³⁾ Přitom jeho činnost nevyrostala ani zdaleka z pohnutek lokálních. Kramerius sám zdůrazňoval, že své noviny vydává nejen pro Čechy, ale i pro Moravany, Slováky a ostatní Slované, dovedl si pro ně získat celou síť dopisovatelů z různých krajů, takže jeho noviny a knihy mohly stmelovat celé naše společenství.³⁴⁾

Kulturní význam Prahy byl už na konci 18. století značně posílen založením několika středisek učenického a uměleckého ruchu, z nichž některá se brzy rozvinula v organizace celonárodního významu a dosahu. Už v roce 1769 byla v Praze založena Gesellschaft des Ackerbaues und der freien Künste (v roce 1788 byla reorganizována a dostala nový název — K. k. patriotisch-ökonomische Gesellschaft), jež měla i vlastní publikační tribunu (Abhandlungen zur Beförderung der Landwirtschaft). Na začátku sedmdesátých let vznikla zde Privatgesellschaft der Wissenschaften, základ pozdější Královské české společnosti nauk, jež se zpočátku rekrutuje převážně z pražských učenců, ale brzy se stává vědeckou organizací celonárodní, v jejíchž orgánech otiskují své práce učenci z různých míst Čech i Moravy.³⁵⁾ V roce 1796 ustavil se Privat-Verein der patriotischen Kunstfreunde in Böhmen, sdružující znalce a příznivce umění, který r. 1810 zřídil a vydržoval uměleckou akademii. V roce 1810 byl založen Verein zur Beförderung der Tonkunst in Böhmen, který rok poté otevřel pražskou hudební konservatoř. Ustavení téměř všech těchto institucí bylo do jisté míry spjato se šlechtou, i když jejich vlastní činnost byla především záležitostí české inteligence vyšlé z prostředí drobného měšťanstva. Mylnost Pekařovy koncepce českého obrození je dnes evidentní,³⁶⁾ přesto však je nesporné, že v době, kdy

³²⁾ Podrobnější data uvádí František Kutnar ve studii *Česká obrozenecká společnost na prahu velké buržoasní revoluce francouzské*, Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci (Historie 2), Praha 1955, str. 7—43.

³³⁾ O jeho známosti a oblíbě na Slovensku svědčí například to, že mu bylo nabízeno místo redaktora Prešburských novin (srov. J. Čaplovič, *Pozvanie M. V. Krameria za redaktora do Bratislavy*, Slovenská literatúra 2, 1955, str. 215—219). Po Krameriově smrti byla dokonce na Slovensku vydána zvláštní publikace věnovaná jeho památce.

³⁴⁾ Srov. Jan Novotný, *Václav Matěj Kramerius*, Praha 1956, str. 221.

³⁵⁾ V Abhandlungen otiškl například J. V. Monse práci o nejstarších městských právech na Moravě (1777, IV, 75—155) a rozpravu o moravském zemském právu (1795, IV, 41—81). O Steinbach zde uveřejnil mimo jiné práci o římských a řeckých mincích nalezených na Moravě (1786, 445—461), Maxmilián Milnauer rozpravu o historii Českých Budějovic (1818) apod.

³⁶⁾ Úlohu šlechty v českém obrození ostatně správně vystihl už František Palacký, sám účastník tohoto procesu: „Já nepopírám a s vděčností uznávám zásluhy mých někdy

byly odbourávány kulturní instituce spjaté s dobou protireformační, česká šlechta, která se v důsledku opozice k centralizačnímu úsilí panovníka dočasně sblížovala se zájmy českými, přispěla především organizačně a hmotně k vytváření nových ohnisek kulturního dění v Praze, a tím podpořovala i pozici Prahy v oblasti kulturní.³⁷⁾

I z těchto kusých poznámek je snad zřejmé, že už na konci 18. a začátku 19. století vznikla v Praze řada institucí, které soustřeďovaly české kulturní snahy, přitahovaly síly z jiných míst a ovlivňovaly dění i v oblastech zeměpisně značně odlehklých. Růst Prahy jako celonárodního kulturního centra v době obrozenské byl zcela zákonitý, byl objektivní nutností. Bylo třeba organizovanosti a vedení obrozenského smelovacího procesu. Tuto potřebu si dobře uvědomovala i řada buditelů roztroušených po různých venkovských místech českých zemí. Je charakteristické, že právě venkovští spisovatelé usilují na začátku 19. století o to, aby v Praze byla zřízena instituce podobná pozdější Matici české — k tomuto účelu sbírali už i finanční prostředky.³⁸⁾ Rostoucí význam Prahy v kulturním dění celonárodním a potřebu dalšího zvyšování její prestiže si dobře uvědomoval i Josef Jungmann,³⁹⁾ podobně jako si toho byli vědomi jeho vrstevníci a přátelé, kteří ho z těchto důvodů přímo vybízeli k odchodu do Prahy.⁴⁰⁾ Nelze tedy v Jungmannově odchodu do Prahy spatřovat uzlový bod českého kulturního vývoje v tom smyslu, že by Jungmann z Prahy vytvořil kulturní centrum. Jeho příchod sem je pouze dokladem silícího růstu pražského centra, který je v dalších desetiletích ještě stupňován.

Spolu s Prahou se uplatňovala výrazně v českém kulturním životě — zvláště v začátcích obrození — i některá střediska venkovská. Byla to ovšem jen ta města, jejichž kulturní ruch se mohl opřít o české střední vrstvy. Po této stránce měl výhodné podmínky například Hradec Králové, nazývaný na začátku 19. století ne neprávem „malou Prahou“. Vnější i vnitřní ráz tohoto města poznamenala

dobrodincův, hrabat ze Sternberka, knížat z Lobkovic i Kinských a hrabat z Kolovrat i jiných na vyvinutí se literatury naší, jakož i s vděčností přijímám a vyznávám, co od dvou let od některých šlechtických vlastenců mezi vyšší šlechtou v tom samém směru se stalo: ale přece myslím, že oni všichni se mnou seznají, že co se stalo, stalo se a provedeno jest vlastní silou tak říkajíc obecního národa našeho.“ *Palackého Spisy drobné I*, Praha 1898, str. 163.

³⁷⁾ Je v této souvislosti příznačné, že ty pokusy o soustředění kulturního ruchu, které se vymykaly cílům šlechty a jichž se nezúčastnila, v této době ztroskotaly. Už za Josefa II. snažila se například řada českých buditelů zřídit podobnou instituci, jako byla pozdější Matica česká. Stejný pokus opakoval se na začátku století 19., ale ani tehdy se nezdařil. Srov. Václav Zelený, *Život Josefa Jungmanna*, Praha 1873, str. 133n; též Karel Tiefertunk, *Dějiny Matice české*, Praha 1881, str. 3—4.

³⁸⁾ Srov. František Bačkovský, *O středistích českého písemnictví z let 1774—1820*, Obzor 8, 1885, str. 38.

³⁹⁾ Jungmannova korespondence dobře ukazuje, jak byl Jungmann už před svým příchodem do Prahy přitahován tamním kulturním životem. Srov. např. jeho dopis Antonínu Markovi z 13. 4. 1815.

⁴⁰⁾ Srov. např. dopis Antonína Marka J. Jungmannovi z 3. 10. 1815.

na dlouhou dobu jeho přeměna v pevnost (v polovině 18. století). Hradby, které svíraly město až do druhé poloviny 19. století, bránily sice jeho početnímu růstu stejně jako jeho industrializaci a dovolovaly jen v malé míře příliv cizího obyvatelstva (důstojníci, úřednictvo). Ale přesto — a snad i právě proto — uchoval si Hradec Králové zřetelnou převahu českého obyvatelstva, posilovanou i ryze českým okolím. Obrozenský proces zde tedy našel nezbytnou společenskou základnu, z níž vyrůstali a již byli současně přitahováni obrozenští pracovníci. Řada královéhradeckých rodáků spolu s ostatními pracovníky, kteří žili v hradeckém kraji,⁴¹⁾ vytváří tak pevné zázemí, vyvíjí bohatou činnost, buditelskou a kulturní, která byla zásluhou jejich čilých styků známa po celém našem území a která přitahovala na Královéhradecko další buditele.⁴²⁾

Tyto okolnosti spolu s tlakem hradecké české kulturní tradice projevíly se zřetelně v kulturním životě Hradce Králové zvláště v prvních fázích obrození. Není náhodné, že Hradec byl jedno z prvních českých měst, kde se v této době začalo soustavněji provozovat divadlo. Když v r. 1790 sehráli místní ochotníci z řad důstojníků a měšťanů po dvaadvaceti letech přestávce znovu první představení, byla mezi publikem i herci řada přímých účastníků her jezuitských. I když tedy královéhradecké obrozenské divadlo vyrůstalo z jiných základů (ideově, repertoárově atd.), stará tradice podpořila s největší pravděpodobností jeho vznik a přispěla i k jeho zakotvení. Ukazovala by na to také ta okolnost, že se v divadelním dění Hradce Králové brzy začíná uplatňovat i studentstvo.⁴³⁾ O rychlém rozvoji divadla v Hradci svědčí i to, že hned v prvním roce se hrála tři další představení a že r. 1795 byla upravena i stálá scéna. Český ráz města si vynutil, že už od samých začátků objevují se vedle her německých i hry české (první české představení se uskutečnilo r. 1791).⁴⁴⁾ Slibný rozvoj byl však v roce 1798, jak se zdá, na delší dobu přerušen. Teprve r. 1817 můžeme sledovat nový rozmach českého divadla v Hradci Králové, hlavně zásluhou J. L. Zieglera, který zde byl až do r. 1824 profesorem v biskupském teologickém semináři a tam hned po svém příchodu organizoval české akademie,⁴⁵⁾ a nakladatele J. H. Pospíšila. Oba připoutali

⁴¹⁾ J. M. Rautenkranc, J. L. Ziegler, M. S. Patrčka, Fr. Rajman, Ant. Marek, M. M. Zd. Polák aj.

⁴²⁾ Úloha Hradce Králové v našem obrození zřetelně ukazuje, že slabost českého kulturního dění v některých městech (Olomouc) nelze příliš vysvětlovat jejich pevnostním charakterem. Tento názor se vyskytuje v některých studiích Karla Šmídka o obrození na Moravě a po něm jej převzala řada jiných badatelů.

⁴³⁾ Srov. Jaroslav Mikán, *Divadlo a hudba v Hradci Králové v 1. polovici 19. století*, Dvacátá druhá výroční zpráva městského dívčího reálného gymnasia v Hradci Králové za školní rok 1929/30, str. 3.

⁴⁴⁾ Srov. Josef Pešek, *Několik kapitol z divadelní činnosti V. K. Klicpery v Hradci Králové*, Osvěta 46, 1916, str. 540. Tam je mnoho materiálu i další literatury o obrozenském divadle v Hradci Králové. — Pro tamní národnostní poměry je příznačné, že v pozdějších letech hrála v českých představeních i mládež z rodin německých.

⁴⁵⁾ O tom pojednává Josef Pešek, *J. L. Zieglera deklamatorní akademie v Hradci Králové*, Osvěta 51, 1921. Je charakteristické, že na nich byly recitovány vedle básní spjatých s lokálním prostředím hradeckým i vlastenecké verše celonárodního dosahu (Puchmajer,

k zájmu o divadlo především místní studenty. Když tedy r. 1819 přišel do Hradce V. K. Klicpera⁴⁶⁾ a o rok později další horlivý divadelník Josef Chmela, Klicperův přítel, který znal hradecké prostředí zvláště ze styků s Pospíšilem, byla už půda připravena. Klicpera se mohl na dlouhou dobu stát duší divadelního ruchu, který přivolával řadu mladších pracovníků, zvláště J. V. Pelikána. O přitažlivé síle hradeckého divadla a celého kulturního dění v Hradci svědčí zvláště výmluvně hradecká epizoda ze života J. K. Tyla; Tyl byl tak nadšen Langrovým vyprávěním o hradeckém kulturním ovzduší, že uprostřed školního roku 1827/28 odchází z Prahy dokončit gymnasiijní studia do Hradce Králové.⁴⁷⁾

Poučný je též repertoár královéhradeckého divadla. Ukazuje totiž, že vyrůstalo nikoli z omezených provinciálních podnětů, nýbrž naopak pěstovalo hry, které byly známy i jinde a vcházely tak do povědomí celého národa. Předváděly se hlavně hry Klicperovy, ale i Štěpánkovy,⁴⁸⁾ popřípadě i díla cizích dramatiků, která byla v době obrozenské u nás populární. Také skutečnost, že o hradeckých představeních přinášely zprávy i pražské listy, ukazuje, že tamní divadelní život neměl naprosto ráz provinciální.

Do obrozenského kulturního dění v Hradci Králové zasahoval zvláště pronikavě Jan Hostivít Pospíšil.⁴⁹⁾ Také jeho příchod do východočeské metropole nebyl zřejmě náhodný. Už před rokem 1808, kdy mu jeho tchán Ptačovský zakoupil tiskárnu od královéhradeckého tiskaře Boučka,⁵⁰⁾ dědice kdysi slavné tiskárny Tibelloy, mohl pravděpodobně tento schopný a cílevědomý organizátor ocenit výhody tohoto prostředí, neboť byl v důvěrném styku s J. L. Zieglerem v Dobrušce. Zpočátku byl nucen z finančních důvodů tisknout věci úřední povahy a jarmareční písně,⁵¹⁾ avšak záhy — díky probouzejícímu se kulturnímu ruchu českého města a zásluhou řady spisovatelů spjatých s vlasteneckým prostředím královéhradeckého gymnasia i biskupského semináře — vyšinul se z někdejšího téměř samouka na prosperujícího vzdělaného knihkupce, jednoho z největších českých tiskařů té doby a prvního mimopražského nakladatele v obrození. Příznivé hradecké prostředí sice umožnilo jeho rychlý vzestup, ale je charakteristické, že se Pospíšil při své činnosti tiskařské a nakladatelské neomezoval jen na toto město a jeho okolí, svou působností se naopak snažil prorazit co nejširě. Byl

Jungmann atd.). Je rovněž příznačné, že zprávy o těchto akademiích přinášely i noviny v Praze a dokonce i na Slovensku (Palkovičův přešpurský Týdeník). Srov. Jar. Mikšan, citovaná studie, str. 5n.

⁴⁶⁾ O jeho pobytu v Hradci nejnověji pojednává Vl. Justl, *Václav Kliment Klicpera*, Praha 1960, str. 33nn.

⁴⁷⁾ Srov. Jar. Mikšan, citovaná studie str. 10.

⁴⁸⁾ Například r. 1819 hrála se zde jeho veselohra *Jak to as vypadne?* a před představením byla recitována Puchmajerova *Óda* na jazyk český.

⁴⁹⁾ Podrobný soupis starší literatury o něm uvádí Josef Pešek, *Královéhradecká vlastenecká družina*, Naše doba 17, 1910, str. 15.

⁵⁰⁾ Srov. Ignát Herrmann, *Blednoucí obrázky II*, Praha 1929, str. 14n.

⁵¹⁾ Srov. Josef Pešek, *J. H. Pospíšil jako vydavatel a nakladatel jarmarečních písniček*, Dalibor 1908—1909, str. 38—39.

v úzkém styku snad se všemi výraznějšími literáty té doby, které připoutával k sobě a kteří rozšiřovali jeho tisky i v nejdlehlějších krajích Moravy a Slovenska (na Moravě to byl hlavně V. M. Pešina, D. Kinský, později A. V. Šembera aj.).⁵²⁾ Přihlédneme-li k literárním dílům spjatým s jeho činností nakladatelskou, je zřejmé, že postrádají charakter provinciální, naopak se zdá, že Pospíšil měl i jistou dávku průkopnické odvahy a citu pro modernější umělecké hodnoty. Tak z jeho tiskárny vyšly v letech dvacátých čtyři svazky Klicperova divadla, tam byla poprvé připravena k vydání Čelakovského Padesátka z mé tobolky, r. 1821 vydal Pospíšil první významnější osudové české drama, Turinského Angelínu, a v r. 1825 podobný pokus J. E. Vocela (Harfa). Pospíšilovým nákladem vyšly i tři ročníky královéhradeckých almanachů,⁵³⁾ mezi jejichž přispěvateli najdeme téměř všechny známé spisovatele té doby.⁵⁴⁾ V letech 1837—39 vydával další almanach, Vesnu, v němž jsou tištěny i příspěvky K. J. Erbena (Poklad), J. K. Tyla a Fr. J. Rubeše. V letech 1830—1831 vydával Pospíšil časopis Čechoslav, k jehož redigování získal bývalého žáka V. K. Klicpery a Jos. Chmely na královéhradeckém gymnasiu — Jos. Jar. Langra. I zde bychom stěží hledali nějaké rysy provinciální, naopak je to jeden z prvních našich časopisů, v němž se obráží nové proudění ideové (polonofilská orientace českého slovanství) i umělecké (zájem o lidovou píseň a ohlasovou poezii). Tomsovo básnické označení Pospíšila jako „Veslavína 19. století“ tedy spravedlivě vyzvedlo celonárodní dosah jeho bohaté mnohostranné kulturní činnosti, kterou soustřeďoval a řídil v metropoli východních Čech.

Zvláštní zmínky zasluhuje vztah obrozeneckých kulturních pracovníků z Královéhradcka a vůbec z východních a severovýchodních Čech k Moravě, protože tyto kraje sehrály významnou úlohu v kulturním stmelování Čech a Moravy. Kulturní vztahy východních Čech k Moravě uplatňují se už hluboko v době protireformační a vystupují do popředí zejména v době obrozenecké. Je výmluvné už to, že valná většina buditelů, kteří odcházeli z Čech na Moravu a zde se věnovali pozitivní kulturní práci, pocházela z východních Čech (nebo tímto prostředím alespoň prošla).

Ze starší generace to byl Václav Michal Pešina z Čechorodu, „nejvýznamnější vlastenecká osoba na Moravě za let dvacátých“⁵⁵⁾ rodák z Nového Hradce Králové, který působil v letech 1819—1832 v Blučině u Rajhradu, dále rodák poličský Filip Neděle, Václav František Hříb (narodil se v Hlinsku), Matěj Josef

⁵²⁾ Srov. Josef Pešek, *Jan Hostivít Pospíšil a syn jeho Jaroslav a Morava*, ČMM 32, 1908, str. 355.

⁵³⁾ *Almanach aneb Novoročenka na rok 1823*, redigoval Josef Chmela a V. K. Klicpera, druhý a třetí ročník (třetí ročník měl titul *Dennice aneb Novoročenka*) redigoval Josef Chmela a František Ladislav Čelakovský.

⁵⁴⁾ Přispěli sem mimo jiné Fr. Turinský, Fr. L. Čelakovský, K. S. Šnajdr, V. Nejedlý, S. Hněvkovský, Jos. Vl. Kamarýt, J. K. Chmelenský, J. J. Marek, V. Hanka, J. Kollár.

⁵⁵⁾ M. Hýsek, *K pobytu Václava Pešiny na Moravě*, ČMM 32, 1908, str. 149.

Sychra, František Dobromysl Trnka (pocházel z Humpolce), z mladších pak zejména František Cyril Kampelík, Alois Vojtěch Šembera (rodák z Vysokého Mýta, který studoval v Litomyšli a byl v úzkém spojení s Pospíšilovým Čechoslavem), Vincenc Žák (pocházel z Čáslavska), Jan Melichar (narozen ve Skutči, studoval v Litomyšli, působil dlouhá léta jako lékař v Křižanově) a J. E. Vocel (rodák z Kutné Hory).⁵⁶⁾ Jejich krajané s nimi udržovali čilé spojení, docházelo i k vzájemným návštěvám (např. Pešina koresponduje s celou družinou královéhradeckých spisovatelů,⁵⁷⁾ Klicpěra podniká cesty po Moravě⁵⁸⁾ atd.). Přitom většina inteligence z východních Čech odchází na Moravu zcela záměrně a programově; v Moravě totiž vidí nejen součást své domoviny, již je třeba pomáhat, ale spatřuje v ní i přirozený územní střed, jehož historickým posláním je stmelovat naše společenství. Vyplyvá to například z dopisu A. V. Šembery J. E. Vocelovi: „Jestli jest jakého místa, kde by působení vlasteneckého bylo více zapotřebí a kde by se spolupůsobiti dalo, je to zajisté Brno. Takořka v prostředku mezi Čechy a Slovenskem, může být mostem ku spojení obou v mnohých věcech nesvorných vlastí a spolu polem, kde by se i mnohá gramatická i jiná prospěšná půtka svésti dala.“⁵⁹⁾ Vztah východočeských buditelů k Moravě se tedy po nejedné stránce zřetelně odlišuje od poměru učenců a umělců z jiných krajin Čech k Moravě. — Trvalý zájem o Moravu projevoval se i u těch východočeských kulturních pracovníků, kteří nepřšli na Moravu. Jan Hostivít Pospíšil dovedl se například zastat moravských knihkupců,⁶⁰⁾ snažil se, aby Morava byla náležitě zastoupena v Museu království Českého.⁶¹⁾ Jeho Čechoslav věnoval Moravě pozornost jako snad žádný jiný časopis té doby. Je příznačné, že právě zde byla poprvé otištěna pseudolidová historická píseň „Moravě“ od Václava Hanky, která vybízela k jednotě Čech a Moravy, nebylo dále náhodné, že Čechoslav reagoval nejdřív — ještě před články Fr. Palackého a Jos. Jungmanna — na jazykové experimentování Fr. Trnky. Vztah východočeských buditelů k Moravě se tedy po nejedné stránce zřetelně odlišuje od způsobu, jakým například reagovali na moravské poměry J. K. Chmelenský a Fr. Turinský.⁶²⁾

⁵⁶⁾ Tyto vztahy ovšem nebyly jednostranné, do východních Čech přicházela zase řada rodilých Moravanů — například na litomyšlském gymnasiu působili Moravané prof. B. Buzek, prof. Florus Stašek aj.

⁵⁷⁾ Srov. Josef Pešek, *K přátelským stykům literární družiny českého severovýchodu v době obrození*, Zvon 19, 1919, 356n.

⁵⁸⁾ Srov. Vlastimil Válek, *Václav, Kliment Klicpěra a Morava*, sborník Franku Wollmanovi k sedmdesátinám, Praha 1958, str. 586nn.

⁵⁹⁾ Dopis z 6. 2. 1839; cituji podle Fr. Komárka, *Fr. Cyrill Kampelík na Moravě*, Hlídka 17, 1900, str. 511.

⁶⁰⁾ V článku *Slovo o kněhkupectví na Moravě*, Čechoslav 1831.

⁶¹⁾ Srov. Josef Pešek, *Jan Hostivít Pospíšil a syn jeho Jaroslav a Morava*, ČMM 32, 1908, str. 356n.

⁶²⁾ S pocití Chmelenského a Turinského na Moravě přímo kontrastuje například Šemberova vzpomínka na moravský pobyt: „Nové postavení moje bylo nadmíru příjemné a léta, jež jsem strávil v Olomouci a po přeložení akademie stavovské v Brně, náležela mezi nejšťastnější léta mého života.“ Cituji podle Em. Škorpila *Alois Vojtěch Šembera*, Vysoké Mýto 1946, str. 31.

Sledujeme-li kulturní život Hradce Králové a jeho úlohu v rámci celonárodním, zdá se, jako by jeho význam kulminoval ve dvacátých letech 19. století. Kultura tohoto města si udržuje sice po jistých stránkách úroveň i nadále, ale ponejvíce pokračuje jen v rozvíjení starých prostředků, postrádá zřetelnějšího stupňování v souladu s vývojovým procesem celonárodním. V kulturním dění Hradce Králové můžeme od druhé poloviny třicátých let pozorovat dokonce jisté známky stagnace. Svědčí o tom například vzpomínky královéhradeckého rodáka W. W. Tomka, které se rozbíhají místy do značných podrobností, ale je nápadné, že o veřejném ruchu Hradce zde od druhé poloviny třicátých let nejdeme téměř nic. „O snahách tehdejších o povznesení literatury národní jsem nic nevěděl, ač mi bylo známo, že Klicpera a Chmela, dva z profesorů na gymnasii, jsou spisovatelé čeští.“⁶³⁾ Je možno uvést i další příklady. Jestliže první desetiletí Klicperova působení v Hradci Králové spadá do nejplodnějšího období jeho života, ná sklonku let dvacátých a v letech třicátých dostavuje se u Klicpéry zřetelný tvůrčí pokles. Jestliže v první čtvrtině 19. století Hradec lákal a přitahoval řadu kulturních pracovníků, pak v období následujícím jsme svědky snah právě opačných: z Hradce odchází J. L. Ziegler, po něm v polovině třicátých let agilní organizátor J. Pelikán, r. 1841 přechází do Prahy Josef Chmela, po přeložení do Prahy touží i Klicpera, s Prahou spojuje osudy své dramatické tvorby,⁶⁴⁾ do Prahy se přesouvá těžiště činnosti J. H. Pospíšila (zřídil zde r. 1826 tiskárnu a knihkupectví) atd. Tento stav byl vyvolán působením řady okolností. Nelze jej dost dobře vysvětlovat poukazem na odchod některých pracovníků nebo ochabnutím jejich činnosti apod. Je naopak velmi pravděpodobné, že směr příčinných vztahů byl v těchto případech právě opačný. Podobnou stagnaci v kulturním dění můžeme pozorovat zhruba od třicátých let i v jiných městech. Právě v této době se například v korespondenci kulturních pracovníků působících ve venkovských městech začínají objevovat stížnosti na nepříznivé místní poměry, které omezují nebo zcela znemožňují jejich činnost. Příčin bylo několik. V některých městech (například v Litomyšli) působila nepříznivě ta okolnost, že zde nedošlo k pronikavějšímu rozrušení staré společenské struktury. Kulturní dění tu nemohlo být náležitě vystupňováno ve shodě s celkovým vývojem a potřebami naší celonárodní kultury. Na stagnaci venkovských středisek však s největší pravděpodobností působila i jiná závažná okolnost — prudký růst celonárodního centra pražského. Praha v průběhu obrození vyrostla v silné ústřední ohnisko veškerého národního života, stala se nejen vzorem pro města ostatní, ale současně přitahovala a odčerpávala jejich nejlepší síly, a tak nedávno ještě výrazná centra kulturního ruchu rychle klesají téměř na úroveň ostatních provinčních měst.

⁶³⁾ W. W. Tomka, *Paměti z mého života I*, Praha 1904, str. 49.

⁶⁴⁾ Šrov. např. jeho dopis Jar. Pospíšilovi z 6. 3. 1835; otiskl jej Fr. Ad. Subert, *Soubor spisů Václava Klimenta Klicpéry II*, Praha 1907, str. 8—9.

Období národního obrození podstatně změnilo dřívější poměr dostředivých a odstředivých sil v slovesném dění. V oblasti hospodářské je odbouráván partikularismus předechozí epochy, v oblasti sociální je rozrušována členitá struktura feudální společnosti; namísto někdejšího stavovského principu organizuje se nová společnost na principu národním. Hluboké proměny v hospodářském životě a v poměrech sociálních odrážejí se i v literatuře té doby. Kdežto v slovesném umění období vládnoucí protireformace projevuje se značná členitost sociální i územní, pro období národního obrození je typické úsilí vytvářet jednotnou literaturu celonárodní, která je aspoň potenciálně obecně přístupná a která se obrací ke všem příslušníkům národního kolektivu.

Protože v první polovině 19. století se kulturní pospolitost na podkladě celonárodním teprve dotváří, stojí v této době v popředí slovesného dění stmelující poslání literatury. Proto díla, která představují osu literárního vývoje, akcentují rysy společné celku, kdežto problematika jeho částí ustupuje do pozadí. Snaha postihnout specifikum jistého kraje projevuje se v literární tvorbě předních spisovatelů výrazněji až v druhé polovině 19. století — nepochybně proto, že v této době existence kulturní pospolitosti na principu národním byla už mimo pochybnost.

Literární díla směřující k zobrazení svérázných rysů jistého regionu — rovněž tak i hlasy literárních kritiků, postulující slovesné umění tohoto typu — vyrůstají od té doby až do dneška z nejrůznějších pohnutek. Mají však společné některé znaky, kterými se podstatně odlišují od krajové slovesnosti z doby předobrození. Novodobá regionální tvorba, je-li skutečným uměním, může být sebevíc upoutána k úzkému krajovému obzoru, a přesto není svou působností omezena jen na malou oblast, ale je dostupná čtenářům i mimo zobrazovaný region a je jim také určena; nejsou vzácné případy, že dílo typicky regionální se obrací především k čtenářům vně kraje, který obráží; za všechny ostatní uveďme aspoň jeden příklad: Herbenovy rané národopisné obrázky a črty ze Slovácka.

Dalším společným rysem novodobé regionální slovesné tvorby je to, že se začleňuje zcela organicky do soudobého kontextu celonárodní literatury a že

je na tomto pozadí vnímána čtenářem. V tomto bodě se zcela shodují i všechny úvahy literárních vědců a spisovatelů o regionální slovesnosti, i když se v jiných otázkách souvisejících s problematikou regionální literatury často diametrálně odlišují.⁶⁵⁾ I zde je regionální slovesnost vždy chápána jako organický díl literatury celonárodní, jako přirozený důsledek vývoje složitého organismu, jehož neustálé upevňování se realizuje zcela po zákonu dialektiky posilováním a vyzvedáváním jeho částí. Tato členitost je ovšem zcela jiné povahy než krajové odstupňování slovesné tvorby v 17. a 18. století a ani geneticky s ním nikterak nesouvisí.

Z předchozích poznámek tedy vyplývá, že regionalismus v běžném dnes pojetí je myslitelný až v době, kdy byl dokončen proces formování novodobého národa, může se rozvinout teprve tehdy, až existuje soubor obecně dostupných kulturních hodnot pojímaných příslušníky národa jako zvláštní, vyšší struktura. Literatura celonárodní představuje tak celistvost, v jejímž rámci jsou chápány a do níž se začleňují všechny literární projevy. Proto i tvorba, která vychází z problematiky zeměpisně omezené oblasti — ať jde o dílo sebevíc uzavřené do úzkých prostor krajových —, nejen vzniká, ale je i pojímána vždy jako součást tohoto vyššího celku. A obdobně je tomu i v oblasti jazykové u těch literárních děl, v nichž je užito místního nářečí. Bez této celistvosti není regionalismus myslitelný, neboť regionální slovesnost tvoří pouze součást slovesnosti celonárodní.

V starších obdobích byla v literárním dění situace podstatně odlišná. Kulturní pospolitost v moderním slova smyslu neexistovala. Úzká souvztažnost prvků, které tvoří kulturní pospolitost dnešní, byla tehdy neznámá a začala se uplatňovat teprve postupně až v obdobích pozdějších. Literární dílo v starších vývojových etapách bylo vlivem hospodářského partikularismu, v důsledku ostrých přehrad sociálních, reflektujících se pochopitelně i v oblasti kulturní, a v neposlední řadě i zásluhou značné členitosti ideologické nadstavby zapojováno do podstatně jiných souvislostí než dílo nové doby. Ztotožnění novodobého regionalismu s krajovým členěním slovesného dění v starších obdobích tedy není správné, neboť spojuje pouze na základě vnější podobnosti jevy jak svou podstatou, tak i svým vznikem výrazně odlišné.

⁶⁵⁾ Z velkého množství článků o této problematice odkazují alespoň na stať F. X. Saldy *Literární centralisace*, *Novina* 1, 1908, str. 81—84; nově je otištěna v *Kritických projevech* 7 (Soubor díla F. X. Saldy, sv. 16), Praha [1953], str. 24—28. K téže otázce se vyslovila obdobně řada kulturních pracovníků v anketě o regionalismu, otištěné v *Jihočeském přehledu* 3, 1928, str. 33—67; vyšla též samostatně pod názvem *Anketa o regionalismu*, Kdýně 1928 (uspořádal: J. Lomský). Hlavní literaturu o novodobém regionalismu uvádí J. Krystýnek ve studii *K otázce regionalismu v literatuře*, *Shorník prací filosofické fakulty brněnské university* 1957, řada literárněvědná (D 4), str. 15—32.